

82
А 50

Алимбеков. А.

ТУРК АДАБИЁТИ

(XIII-XVIII асрлар)

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ**

АЛИМБЕКОВ АДҲАМБЕК

ТУРК АДАБИЁТИ
(XIII-XVIII асрлар)

Тошкент - 2014

Адхамбек Алимбеков. “Турк адабиёти (XIII-XVIII асрлар)”. Тошкент, 2014

“Турк адабиёти (XIII-XVIII асрлар)” монографик тадқиқотда турк мумтоз адабиёти тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган ижодкорлар ҳақида фикр юритилади. Ўрта асрлар турк адабиёти ўқув қўлланмаси илк бор яратилаётгани учун, муаллиф қисқача турк халқ адабиёти ҳақида ҳам маълумот беради. Ушбу монографик тадқиқот Тошкент Давлат Шарқшунослик институтида давлат илмий-техника дастурлари доирасида амалга оширилаётган Ф-1-139 «Шарқ халқлари адабиёти тарихи ва жанрлар типологияси» номли илмий-тадқиқот лойиҳаси асосида тайёрланди.

Бир китобда бутун турк мумтоз адабиёти намояндаларини қамраб олиш имконияти йўқлиги туфайли, автор XIII-XVIII асрларга алоҳида умумий характеристика бериб, асосан ҳар бир асрда яшаган машҳур шоирлар ижоди хусусида фикр юритади.

Монографик тадқиқотни ёзишда турк адабий манбалари ва турк адабиётшунослари Ф. Кўпрулу, А. Қабокли, А. Танпинар, С. Камол Қора Али ўғлининг, рус шарқшунослари акад. В. Гордлевский, А.В. Гарбузова, И.В. Боролина ва бошқа олимларнинг илмий тадқиқотларидан фойдаланилди.

Масъул муҳаррир – филология фанлари доктори, профессор

Абдурахим Маннонов

Такризчилар - филология фанлари доктори, профессор

Қосимжон Содиқов

филология фанлари доктори, профессор

Улфатхон Муҳибова

Мазкур монографик тадқиқот Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Кенгашида кўриб чиқилган ва нашрга тавсия қилинган (30 октябрь 2014 йилдаги 3- сонли баённома)

©Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2014

КИРИШ

Жуда қадим тарихга эга Шарқ адабиёти ўзининг бой адабий мероси билан жаҳон адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутади. Шарқ бадий оламида турк адабиётининг ўзига хос ўрни бор. Минг йиллардан бери ўзининг ёзув тарихига эга Шарқда турк адабиёти нисбатан ёшдир. Турк адабиёти тарихи ҳозирги туркларнинг авлодлари бўлмиш туркий ўғиз қабилаларининг Кичик Осиё ерларида (XI-XIII асрларда) ўтроқлашишидан бошланади.

Тарихий манбалардан маълумки, ўғиз қабилалари VI-VIII асрларда Марказий Осиёда яшаганлар ва мунтазам бошқа туркий қабилалар билан аралашиб жараёнида бўлган. VIII асрда Ўрта Осиёда, Сирдарё бўйларига кўчиб келган ўғиз қабилалари ислом динини қабул қилгач XI асрда салжуқийлар сулоласи бошчилигида Кичик Осиё ерларига бостириб кирадилар. Бу пайтда Кичик Осиёда Византия ҳукмронлик қиларди. Умуман туркий қабилалар VIII-X асрлардаёқ Кичик Осиё ерларида пайдо бўлиб, қарлуқлар, қипчоқлар Византия империясига қарши доимий уруш олиб борганлар. Қабилалардан бир қисми босиб олган ерларда жойлашар ва маҳаллий аҳолига қўшилиб кетарди ҳам. XI асрда Салжуқийлар сулоласи бошчилигидаги ўғизларнинг Кичик Осиё территориясига бостириб кириши ниҳоятда кучайди. Шундай қилиб пойтахти Константинополь бўлган Кичик Осиёдаги Византия империяси ўрнида иккита туркий давлат-- Донишмандийлар давлати (1067-1180) пойтахти Сивас шаҳри, пойтахти Конья бўлган Салжуқийлар давлати (1077-1307) пайдо бўлди. Кичик Осиёнинг шарқи-жанубида ва марказий қисмида жойлашган бу икки давлат XV асрнинг ўрталарида Византия империясининг тамоман емирилишида муҳим роль ўйнади.

Турк ёзма адабиёти манбаи халқ оғзида ижодидирким, унинг илдизи ўғизлар Кичик Осиёга келгунча кўчманчи

бўлиб яшаган ерларга бориб тақалади. Турк адабиёти бошқа туркий халқлар маданияти билан ўзаро чамбарчас алоқада шаклланди. Туркий қабилалар илгаридан бири-бири билан узвий муносабатда бўлиб, умумтуркий маданий ёдгорликларни, қадимги турк ёзма ёдгорликларини яратганлар. Қадимги турк ёзма ёдгорликлари – Ўрхун-Энасой (VI-VIII асрлар) ёдномалари бунга мисолдир. Туркий қабилалар ўртасида ўзаро адабий, маданий алоқалар бўлган. Айрим образлар, сюжетлар деярли барча туркий халқлар оғзаки ижодида учрайди. Кейинчалик ҳар бир халқ адабиёти маълум ижтимоий-тарихий шароитда ўзига хос ривожланиш йўлидан борди. Мана шу ўзига хосликни, ҳар бир адабиётнинг тараққиёт тадрижини чуқур ўрганиш адабиётшуносликнинг вазифаларидандир. Адабий меросга бўлган муносабатга қараб турк адабиётшуносларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчилари, турк адабиёти бой адабий меросга эгаллигини таъкидлаб, ҳозирги замон турк адабиёти ўтмиш адабий аъёнларига суянган ҳолда ривожланаётганилигини айтсалар, иккинчи гуруҳ вакиллари ўтмиш турк адабиёти тақлид адабиётдир, асосан форс ва араб адабиётига тақлиддан бошқа нарса эмас, бу адабиёт давр ҳақида тўлиқ маълумот беролмайди дейишади ва ҳозирги адабиётдаги қусурларни ҳам адабий мероснинг заиф томонларини ўзлаштиришдан деб биладилар.

Жаҳон адабиёти тарихида адабий меросга нотўғри муносабатда бўлиш жузъий ҳол эмас. Бир вақтлар эронликлар, араблар, ҳиндлар ҳам ўз адабий меросга шундай муносабатда бўлган.

Ҳозирги вақтда адабий мерос ҳар томонлама жиддий ўрганилмоқда.

Турк адабиётшунослари адабиёт тарихини уч даврга бўладилар:

1. Туркларнинг ислом динини қабул қилгунигача бўлган давр. X асргача бўлган бу давр адабий мероси барча туркий

халқларга тегишли деб қараш керак.

2. Ислом дини қабул қилингандан сўнги давр.

3. Янги давр, яъни Ғарб адабиёти намуналари таъсири сезила бошлагандан кейинги давр.

Булар ўз навбатида яна замона руҳидан келиб чиқиб бир қанча ном билан кичикроқ даврларга ажратилади.

Исломиятдан аввалги адабиётни иккига ажратиш мумкин:

1. Сўзли адабиёт

2. Ёзма адабиёт

Ислом дини қабул қилингандан сўнги турк адабиёти учга бўлинган:

1. Ўтмиш даври адабиёти

2. Халқ адабиёти

3. Мумтоз турк адабиёти

Янги, Ғарб адабиёти ва санъати таъсири сезила бошлаган сўнги учинчи давр, яратилган асарлар руҳидан, умуман замон талабидан келиб чиқиб олтига ажратилган:

1. Танзимот даври турк адабиёти

2. “Сарвати - фунун” адабиёти

3. “Фежри - Ати” адабиёти

4. Миллий адабиёт

5. Миллий мужодала даври адабиёти

6. Жумҳурият даври турк адабиёти

Адабиётни даврлаштиришни нисбий тушуниш керак, чунки икки давр ўртасига “хитой девори” қўйиб бўлмайди. Турк адабиётшунослари турк халқ адабиётини мазмун моҳиятдан келиб чиқиб қуйидагига таснифлайдилар.

Турк халқ адабиёти

Аноним турк халқ адабиёти

Диний-гасавуфий турк адабиёти

Ошиқ тарзи турк адабиёти

Аноним турк халқ адабиётининг назмий шакллари:

1. Турку
2. Мани
3. Айт (йўқлов)
4. Текерлема
5. Билмеже (топишмоқ)
6. Нинни (алла)

Насрий шакллар:

1. Масал (эртақ)
2. Достон
3. Афсона
4. Фикра (латифа)
5. Халқ ҳикояси
6. Отасўзлари (мақоллар)
7. Анъанавий халқ томоша ўйинлари

Диний-тасаввуфий турк адабиёти назмий шакллари:

1. Илоҳий
2. Нафас
3. Нутқ
4. Шатхийе
5. Даврийе
6. Муножаат
7. Тавҳид
8. Наат
9. Мавлид

Насрий шакллари:

1. Футувватнома
2. Ғазовотнома
3. Маноқибнома
4. Батталнома

Ошиқ тарзи турк адабиёти

1. Кошма
2. Варшаги
3. Самойй

4. Достон
5. Гўзаллама
6. Кочаклама
7. Ташлама

Турк адабиётининг ривожланишида форс, араб адабиётларининг таъсири катта бўлган. Шоирлар форс тилида ҳамда турк тилида ижод қилганлар. Туркияга форс сарой адабиёти билан бирга халқ оғзаки ижоди ҳам кириб келган. “Тазкира” тузиш ҳам туркларга эрон адабиётидан ўтган. Турк адабиётини ўтганиш, ўрта асрлардан бошланади дейиш мумкин.

Танқидий қарашлар ҳам бўлган бунингдек тазкиралар (антологиялар) турк адабиёти ҳақида Европада китоблар пайдо бўлишида асос бўлди. XVIII асрнинг 70 йилларида Венецияда эълон қилинган турк адабиёти тарихига оид китоб ва “Туркиядаги ҳар хил фанлар аҳволи” деб номланган аббат Тодерининг иши, XIX аср бошларида эълон қилинган Австралиялик шарқшунос Хаммер Пруштгалнинг тўрт томлик “История османского изящной словесности” (Усмонли сўз савнати тарихи) китоблари шулар жумласидандир.

Ҳозирги кунда жаҳон шарқшунослари томонидан турк адабиёти тарихи изчил ўрганилмоқда.

Халқ оғзаки ижоди

Туркулар махсус бир оҳанг, мусиқа боғланиш ила айтилган халқ кўшиқларидир. Қадимда бутун халқ кўшиқларини ҳам турку деб аташган. Туркуларнинг асосий мавзуси атроф муҳит, табиат, ёки бирор воқеа таъсирида пайдо бўлган туйғуларни тилга кўчиришдир. Шу жиҳатдан мавзу ранг-баранг. Асосий фикр бир мисрада бўлиб, бошқа мисралар шу фикрни тўлдирадилар. Аноним халқ адабиётининг назмий шакли турку кўпинча 11 ҳижоли бўлиб,

_____ а
_____ а

_____ а
_____ х
_____ х

_____ в
_____ в
_____ в
_____ х
_____ х

_____ с
_____ с
_____ с
_____ х
_____ х

...

тарзида қофияланади. Анадолу туркулари халқ ичида машхур. Туркулар турли мавзуда - севги, табиат, гўзаллик, айрилиқ ўлим ва ҳаказо мавзуларда бўлиши мумкин. Туркуларда ҳар банддан сўнг боғловчи мисралар бўлади. Бу мисралар кавуштак деб аталади. Туркулар миллатнинг тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, ўзига хосликлигини кўрсатувчи миллий назм шаклидир. Туркиянинг вилоятларида туркулар басталанган нақорат мисраларига кўра бўзлак, кошма, хўйрат, чукурова номлари билан ҳам аталади. Туркларни муайян бир қондаси йўқ. Баъзи мисралар сарбаст бўлиб, нақорат банд ўртасида келиши ҳам мумкин.

ТУРКУ

Ики турнам гелир, оқли қорали,
Бирин шохин урмиш, бири ярали,
О йавруйа сўрун, асли нерели?

Қатор, қатор ўлмуш гелир турналар,
Айрим, айрим не хўш гелир турналар.

Кетма турнам кетма хабар сўрайин,
Қанотинг тагига нома солайин
Нозли жононима хабар берайин.

Қатор, қатор ўлмиш гелир турналар
Айрим, айрим не хўш гелир турналар.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар туркуларда акс этиши мумкин, яъни туркуларда сўз қўлланиши, мавзу замонавий-лашади.

Масалан:

Поезд келир хўш гелир
Хоналари бўш гелир

М А Н И

Мани тўрт мисралик мустақил шеърлардир. Мани арабча маъно сўзидан бўлиб, аноним халқ адабиёти назм намунаси. Озарийларда баёти, қирғизларда ўлан, ўзбекларда халқ кўшиқлари каби. Манилар тўрт мисралик, 7 ҳижо ўлчовида айтилиб, кўпинча

_____ а
_____ а
_____ х
_____ а

шаклида қофияланади. Ёзма адабиётда рубоий, туюқ (XIV-XV) жанрлари мани асосида пайдо бўлган. Мустақил шеър бўлган маниларда асосий мазмун сўнгги икки мисрада бўлади. Соф ҳазил учун тузилган, кулгили манилар ҳам бор. Кўпроқ аёллар тилидан айтиладиган манилар ният, фол, севги, мактуб, тўй фалсафий ва бошқа мавзуларда бўлиши мумкин.

Манилар шаклан тўрт хил бўлади:

1. Дуз мани (оддий мани);

2. Жинасли (сўз ўйинли) мани;
3. Кесик мани (оёқли, зинапоя шаклидаги мани);
4. Йедекли мани (қўшимчали мани);

1. Дуз мани:

Тоғлар туман бўлди кел
 Кўнглим гумон бўлди кел
 Ойларга ваъда бердим
 Йилим тамом бўлди кел

2. Жинасли (сўз ўйинли) маниларда қофия шаклан бир хил, мазмунан ҳар хил сўзлардан (омоним) бўлади.

О баним оч кўзларим
 Ёра мухтож кўзларим
 Кечди гўзал карвони
 Ўтирдим бож кўзларим

О менинг бахти ёрим
 Кўнглингда тахти ёрим
 Юзингда кўз изи бор
 Сенга ким боқти ёрим.

3. Кесик (аёқли) манининг илк мисраси 7 ҳижодан оз, қофиялари жинозли, мисралар сони 4 тадан 19 тагача бўлган манилар

Бағ бана
 Бахча сана, бағ бана
 Дейме зинжир қяр этмез
 Зулфинг тели бағ бана

4. Йедекли (қўшимчали) маниларда мазмунни кучайтириш учун банд сўнгида яна икки мисра қўшилади.

Дардим вар беллар каби
 Сўйлемем еллар каби
 Қалбими хузунни вар

Йиқилмиш эллар каби
Кўзларимдан ёш оқар
Бўшаган селлар каби

Шоирлар ҳам мани шаклида шеърлар. Ёзганлар. Орхан Сейфи Бейнинг куйидаги мисралари бунга далилдир:

Не ҳиндда, не Чиндаймиш
Ажаб нердаймиш, неймиш
Излаганим маҳалда
Кўнглимни ичиндаймиш.

К Ў Ш М А

Халқ адабиёти назм шаклларида. Асосан 11 ҳижоли, бандлари тўрт мисрала, энг оз уч, энг кўп 6 гоҳида ундан ортиқ тўртлик бўлади. Кўшмалар мазмунига қараб турлича номланиши мумкин. Табиат ва инсон гўзаллигидан баҳс этганлари гўзаллеме, йигитлик мардлик, уруш мавзу бўлса кўчаклама ўлим ҳақидаги айт бир кимса ёки гуруҳнинг ёмон томонларини кўрсатгани ташлама. Кўп учрайдиган қофия шакллари.

_____ а _____ а _____ х
_____ а _____ б _____ б
_____ б _____ а _____ х
_____ а _____ б _____ б

Кўшмалар оҳанг услубига кўра, Ажам, Анкара, Керем, Сиврихисар кўшмалари номлари билан аталиши мумкин. Тузилишига кўра кўшмалар дуз, йедекли, мусаммат, аякли, занжирбанд аякли, зинжирлеме кўшмалар каби турларга бўлинади.

Мусаммат кўшмада илк бандидаги биринчи ва иккинчи байтларида беш ҳижоли зиёда боғловчи сўз бўлади.

Эй баним жаноним, жан ичра жаним
Шўх навжувоним ўлма бевафо

Мен сана қурбан кел кес гарданим
Тўк ерларга қоним фақат бўл ошина
Бўлма бевафо

Кўшма сўзи “кўшоқ” феълдан. Проф. Фуад Купрули
кўшмани “сўзга куй боғламоқ ва мосламоқ” дейди.

К Ў Ш М А

Гўзал кўзларини севдигим дилбар
Кел бизим элларни кез, карам айла
Гўла кўлларинг вар, кезар қаламла
Ол мени дафтара ёз, карам айла

Йироктир йўлларим, адашдим келдим
Тотлидир тилларинг, айландим келдим
Вафолим бўйнуна, энди мен ўлдим
Мозор кўксинга қаз, карам айла

И Л О Х И Й

Диний мавзуларидаги ошиқ адабиёти шеърий шаклидир. Теккеларда оллоҳ ишқида куйлаган манзумалардир. Илоҳий - оллоҳга оид демак. Илоҳийларда асосан тангри севгиси ва диний мавзулар акс эттирилган. Халқ адабиётидаги илоҳий, девон адабиётидаги “тавҳид” ва “муножатларга” ўхшаш. Илоҳий диний тасаввуфий мавзуда бўлгани билан, бирор тариқатнинг ўзига хослиги, афзаллигини тарғиб этмайди.

Тариқатлар ўзига хослигини кўрсатган илоҳийлар бектошийликда - нафас, яссасийликда - ҳикмат, мавлавийлар - айин, гулшехрилар - тапуу, халватилар-дурак бошқа тариқатдагилар жумхур дейилган.

Илоҳийлар 7, 8, 11, 14, 16 ҳижоли вазнларда ёзилган. 7-8 ҳижоликлари тўртлик, 11, 14, 16 ҳижоликлари байт шаклида

ёзилган. Байт шаклида ёзилганлари ғазал каби қофияланган. Аруз вазнида ёзилган илоҳийлар ҳам бор. Илоҳийлар мавлуд ва бошқа диний байрам кунлари кўпчилик бўлиб теккеларда (бир тариқат йўлидаги дарвешларнинг йиғиладиган жойи) ҳам айтилади.

Илоҳийнинг энг яхши намуналарининг Юнус Эмре ижодида кўриш мумкин.

МАНГА САН КЕРАКСАН

Ишқинг олди мандан мани,
Манга сан кераксан, сан!
Жисмим ёнур кеча-кундуз,
Манга сан кераксан, сан!

На борликқа севинарман,
На йўқликқа қувонарман,
Ишқинг ила овунарман,
Манга сан кераксан, сан!

Ишқинг опикни ўлдирур,
Ишқ денгизида қолдирур,
Тажалло ила тўлдирур,
Манга сан кераксан, сан!

Қайғуларинг улуғ пешам,
Мажнун бўлиб тоғлар ошам,
Сенсан умрлик андишам,
Манга сан кераксае, сан!

Сўфилара суҳбат керак,
Оқиллара охират керак,
Мажнунлара Лайли керак,
Манга сан кераксан, сан!

Агар мани ўлдирсалар,
Кулим кўкка совурсалар,
Тупроғим сани чақирар,
Манга сан кераксан, сан!

Мискин Юнус маним отим,
Куну кундан ортар ўтим,
Икки жаҳонда муродим,
Манга сан кераксан, сан!

Х. Даврон таржимаси.

САМОИЙ

Ўзаги араб, калимасидан бўлган бу сўз эшитмоқ, ўрганмоқ маъноларини англатади. Халқ адабиётида, айрим шоирлар ижодида кўп учрайдиган бун назм шакли, арузнинг “мафоилун, мафоилун, мафоилун, мафоилун” вазнида, ҳижода эса $4+4=8$ ли вазнда бўлиб, ўзига хос оҳанг билан куйланади. Табиат, гўзаллик, севги ва айрилиқ мавзуларида кўпроқ яратилган самоийлар қофия ва мисра тузилишига кўра кўшмага ўхшаб кетади. (Айримлар самоийни кўшманинг бир тури ҳам дейишадилар). 3-5 бандли, гоҳида ортиқроқ ҳам бўлган самоий ўзига хос ҳаволи, ҳафиф мусиқий бўлган. XVIII асрдан халқ шоирлари ўртасида кенг тарқалиб, самоий ўқишлар авж олган.

Каражаўғлан ижодидан:

САМОИЙ

Инжаликдан бир қор ёғар,
Тузар Алиф¹, Алиф дея.
Далли кўнгил телба ўлмиш,
Кезар Алиф, Алиф дея.

Алифин чачвони нақшли
Қуш боласидек боқишли

1 Қиз исми.

Яйлов чечаги уфирушли
Уфирар Алиф, Алиф дея

Алиф қошларини чатар
Ғамзаси сийнама ботар,
Оқ кўллари қалам тутар,
Ёзар Алиф, Алиф дея.

Уйларинг олди чордоқ
Алифин кўлида қадаҳ
Гўё яшил бошли ўрдақ
Сузар Алиф, Алиф дея.

Ш А Р Қ И Й

Шарқийлар турк шеърлятида XVIII асрдан яратила бошланган назм шаклларида. Шарқийларга куй басталанган. Кўпи билан иккидан беш тўртликкача бўлган. Турк адабиётига шарқийни олиб кирган А.Нодим ижодида 3 бандлик шарқийлар кўп. Ишқ ва гўзаллик мавзулари қаламга олинган шарқийлар, халқ шеърлятидаги турку ва кўшма ҳамда девон адабиётдаги мураккаб шакллариинг ўзига хосликларини жамлаган дейиш мумкин. Шарқийлар кўпроқ аруз вазнининг фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун ўлчовида, шунингдек хижо вазнида ҳам ёзилган.

_____ а
_____ а
_____ а
_____ а

_____ в
_____ в
_____ в
_____ а

_____ с
_____ с
_____ с
_____ а

шаклида, гоҳида

_____ а
_____ в
_____ а
_____ в

_____ с
_____ с
_____ с
_____ в..

шаклида қофияланиб, такрор келган мисрага нақорат дейилган. Лола даври шоири А.Нодим, Эндерунлу Восифлар турк адабиётида гўзал шарқийлар ёзган шоир сифатида машҳурлар.

Нодим шарқиларидан:

Яна базми чаманга лола фурузан келди,
Муждалар гулшанга ким вақти чароғон келди
Булбул ашуфталанип базми ғазалхон келди
Муждалар гулшанга ким вақти чароғон келди.

Сайр олуп рақси яна дилбари мумтозларин
Яна эфлоке чиқар нолалари созларин
Жона оташ берадур шуласи овозларин
Муждалар гулшанга ким вақти чороғон келди.¹

Эслатма: Халқ кўшиқлари оҳангини сақлаб қолиш ва айрим сўзлар ўзбек ўқувчисига тушунарли бўлгани учун ўзгартирмадик.

¹ Адабиёт. Дарс китоби. – Анқара 1991. 103-б.

ЭРТАКЛАР ҲАҚИДА

Эртақлар турк халқ оғзаки ижодида ўзига хос муҳим ўрин эгаллаган, фольклор жанрларидандир. Турк тилида эртақ-масал дейилиб, “Қомуси Усмония”да ёзилишича одоб ва нисихатни англаган арабча сўздир.

Туркий тиллар билимдони Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотот турк” китобида эртақ сўзи этук шаклида берилиб, бирор воқеани ҳикоя қилишни билдиради.

XIX асрнинг 80-йилларидан турк эртақлари ёзиб олина бошлаган. Танзимот давридаги (1860-1896) адабий муҳит бунга омил бўлган. Бу ишни бошлаганлардан бири жоҳаристонлик шарқшунос И. Куношдир. XX аср бошларида Г. Якоб, Ф. Гизе, Д. Немет, В. А. Гордлевский каби Европалик шарқшунослар турк эртақларини ёзиб олдилар ва шу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бордилар. Турк эртақлари хусусида самарали иш олиб борган фольклоршунослар ичида Партав Ноили Баратовни алоҳида таъкидлаш керак. П. П. Баратов асримизнинг 20-60 йилларида 3800 ортиқ эртақларни ёзиб олди ва Вольфрам Эберхард билан ҳамкорликда турк эртақлари каталогини тузди. П. П. Баратов 1953 йили “Замон замон ичида” эртақлар тўпламини Истанбулда, 1969 йили “Оз кетдик, кўп кетдик” китобини Анқарада нашр этдирди. 1955 йили Француз, 1968 йили олмон китобхонларини турк эртақлари тўпламлари билан таништирди.

Мазмунан ранг-баранг турк эртақларини 4 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлари
2. Сеҳрли эртақлар
3. Маиший эртақлар
4. Калўғлон туркум эртақлари

Ҳайвонлар ҳақидаги турк эртақлари хронологик жиҳатдан қадимийроқ ва ўзига хос хусусиятларга эга. “Айиқ билан тулки”, “Тулки билан илон”, “Кампир билан тулки” ва бошқа кўпгина ҳайвонлар тўғрисидаги эртақларда ҳар бир

хайвон маълум бир рамзийликка эга бўлиб специфик мазмун ташийди. Кўпгина жаҳон халқлари эртақларида тулки айёрлик рамзи бўлиб, деярли салбий образ сифатида талқин қилинади. “Тулки билан илон” эртагида буни ўзгача вариантыни кўрамиз. Тулки илон билан дўстлашиб, бир куни йўлга чиқибдилар. Йўлда улар бир сойга дуч келишиб, тулки сувдан ўтиб кетаётганида, сойдан ўтолмайдиган илон тулкидан уни ҳам олиб ўтиб қўйишни илтимос қилибди. Тулки дўстлик қилиб, илонга бўйнига ўралишини айтади. Сувни ўртасига борганда илон тулкини бўға бошлайди. Тулки бўйнимни бўшат деган илтимосига ҳам кулоқ солмайди. Шунда тулки илонга бироз бўйнингни узат, ўлимдан олдин томоғинг тагидаги қирмизи холингдан бир ўпай деб илтимос қилади ва илонни томоғидан тишлаб ўлдиради. Дўстликка хиёнат, қаллоблик бўлмаганида илон тирик қолишини айтиб, йўлига кетади. Бу эртақда тулки айёрлик қилиб бошқаларни алдовга эмас, ақли фаросати билан ўлимдан қутилиб қолган, жабрланувчи сифатида тасвирланган.

Сеҳрли эртақларда ҳам ҳайвонлар қатнашади, аммо бу эртақларда ҳайвонлар кўпинча бош қаҳрамонга ёрдамчи ёки бош қаҳрамоннинг ўзи маълум вақт сеҳр-жоду билан бирор ҳайвон шаклига кириши мумкин. “Бенли(холдор) Баҳри”, “Қора мушук” эртақларидаги каби. “Бенли Баҳри” эртагида шахзода қора мушук кўринишида пайдо бўлади ва эртақ сўнгида эртақнинг асосий қаҳрамонларидан бўлган гўзал қизга уйланади. Турк сеҳрли эртақларида ҳам кўпинча ижобий қаҳрамонлар сифатида шоҳнинг кенжа ўғли ёки кизи, камбағал чол ва кампирнинг ёлғиз ўғли, ақл фаросати билан шоҳлик даражасига етган чўпон, боғбон, ўтинчи фарзандлари тасвирланади. Туркияда эртақлар маддоҳлар томонидан, кўпинча эса аёл эртақчилар томонидан айтилган. Шунинг учун турк эртақларида аёллар сиймосига, уларнинг тасвирига алоҳида эътибор берилади. “Дев бобо”, “Куёш кизи”, “Олтин арава”, “Пари қиз” эртақларида асосий воқеалар

марказида аёллар туради. Сеҳрли эртақларда воқеалар умумий қоидалар асосида ривожланади. Воқеанинг бошланиши, бош қаҳрамонлар ўз жасурликлари, ақли-фаросати, уддабуровлиги билан гоҳида парилар, қушлар, ҳайвонлар, сеҳргарлар ёрдамида турли тўсиқларни енгиб ўтиб мурод мақсадлари етадилар. Яъни эртақ, бошлама, асосий мазмун ва эртақ сўнггидан (хотима) иборат. Бошлама турк тилида текерлама дейилиб, бунда эртақчи тингловчини ўзи айтмоқчи бўлаётган воқеалар оламига олиб киришга ҳаракат қилади. Такерлама сўз ўйинидан иборат, бунда бир-бирига мазмунан алоқадор бўлмаган сўзлар бир маълум тарзда қофияланиб келади ва гўзал бир шакл ясайди.

Масалан: “Бир бор экан, бир йўқ экан. Замон замон ичида, игна самон ичида. Туя даллол экан чивин сартарош экан, хўроз имом экан, онам қошиқда отам бешиқда экан. Мен отамни бешигини тинғир - минғир тебратар эканман. Отам тушди бешиқдан, чиқиб кетди эшиқдар, Онам қисқични олди, отам куракни олди, менга эшик орқасидаги бурчак қолди... Онам яхши. Отам яхши, қўлларида қутилсанг ундан яхши”. Ёки бошқа бир эртақ шундай текерлеме билан бошланади. “Бир бормиш, бир йўкмиш... Аввал замон ичида, игна самон ичинда... Туялар даллолмиш эски ҳаммом ичинда... ҳаммомчининг тоси йўқ гўлаҳчининг болтаси йўқ, қўлтиғида бўғчаси йўқ... ҳандадир ҳанда бир қўтос ва етмиш икки тентак банда... Едик, ичдик, тишимиз эт кўрмади, баракат берсин отбоқарга, бизга-бир от берди тўриқдир дея, от бизни бир тепиб берди нари тур дея...

Эртақдир бунинг оти, сўзласанг чиқар тоти, кимки тингламаса, келсин чўлоқ тарбиячи...”

Турк эртақларининг манбалари ҳақида турлича назариялар бўлиб, бу қарашларни асосан уч гуруҳна жамлаб, уч илмий мактаб деб қараш мумкин.

1. Мифологик мактаб. Бу назарияга кўра эртақлар қадимги афсоналарнинг парчалар ҳолида қолган ва бизгача етиб келган бўлакларидир.

2. Антропологик мактаб. Бу мактаб вакиллари айна бир эртактарни ривожланмаган халқлар орасида ҳам борлигини айтади. Бирор мифни эртақ ҳолига келишини чегарасини кескин кўрсатмайди.

3. Адабий мактаб назариясига кўра халқ эртактарининг келиб чиқишини Ҳиндистондан излайди. Халқ эртактарини бугунги кунда унутилган бир қисм қадимий оҳангларининг сўнгги излари ва аломатлари сифатида кўради. (Қаранг: Турк эртактари. Анқара. 1992.3-4 бетлар).

Эртактар қайси вақтда яратилганига қараб, озми кўпми замон руҳини ўзида акс эттирган. Муҳими бош мезон адолат бўлган. Яхшилик, эгулик ҳаминша ёвузлик устидан ғалаба қозонган. Эртактар синфийликдан ҳоли. Бир камбағал ниҳоятда бой бўлиб кетиши, ёки аксинча подшо бир бечора бўлиб қолиши мумкин. Эртактарда бош қаҳрамон учун бажара олмайдиған иш йўқ. Қаҳрамонлар ўз идроки ва мажозий образлар ёрдамида, албатта, мақсадига етадилар. Турк эртактаридаги асосий типлар жаҳон халқларида кўп учрайдиған қаҳрамонлардир. Сеҳрли эртактарда асосан дев, жодугар кампир, занги қул, яъни қора араб, парилар, аждарҳо, аёл дев, дарвиш, подшолар, Калўғлон тишлари бўлса, ашёлардан: учар гилам, ур тўқмоқ, сеҳрли кўза, кийган одам кўзга кўринмайдиған қалпоқ кабилардир. Шунингдек уч, етти, қирқ сонлари билан боғлиқ анъаналар ҳам бор.

Турк халқ эртактари тугалланмаси ҳам ўзига хос. Эртақ мазмунидан келиб чиқиб яқун тўй-томоша тасвири, оталар сўзи, мақоллар ёки тингловчилар руҳиятини кўтарувчи адабий парчалар бўлиши мумкин. Кўпинча эртақчилар ўз сўзларини оригинал шаклда тугатмоқ, айтганлари ҳаётийликка яқинлигини кўрсатмоқ учун чиройли яқун ясапга ҳаракат қиладилар. Масалан: “Тўйга мени ҳам чақирдилар. Бордим. Менга бир тўрва ширинликлар бердилар. Эшагимга юкладим. Эшагимнинг оёқлари мумдан, кўзлари шишадан эди. Қанча шошилсам ҳам етолмадим, куёш чиқди, мум эриди, шишалар синди. Шириликлар тош қотиб қолди”.

Ёки: “Қирқ кун, қирқ кеча тўй бўлди. Улар етмиш муродга, биз чиқамиз айвонга... Кўкдан уч олма тушди, бири сизга, бири эртақ айтганга, бири менга”. Кўринадики, эртақчи ниҳоятда сўзга чечан, сўз санъаткори бўлиши керак. Зиё Кўкалп куйидаги сўзларни ёзганда ҳақли эди. “Эртақчи ўз соҳасида бир санъаткордир. Айтган ҳар сўзи ўз ўрнига қўлланилган. Бу каби эртақчиларни бир калимасини ҳам ўзгартириб бўлмайди”.(Турк эртақлари. Анқара.1992. 14-бет).

Оғзаки нутқининг гўзал намунаси бўлган эртақларни тарбиявий яҳамияти жуда муҳим. Ёшларни ватанпарварлик, эзгулик руҳида вояга етказиб, яхшилик ҳамisha ёмонлик устидан ғалаба қилишига ишонч туғдиришда ҳеч бир фольклор жанри эртақ ўрнини боса олмайди.

ЛАТИФАЛАР

Юмор ҳар бир халқнинг ўзига хос характерли хусусиятларини ёрқин кўрсатади. Турк халқ оғзаки ижодида, латифалар ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Бу латифалар турклар ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, турк халқининг маънавий маданиятининг ажралмас қисмидир. Турк латифаларининг илк ёзма намуналарини XIII-XIV асрга оид бўлган адабий ёдгорликларда кўриш мумкин. Хўжа Насриддин ҳақидаги 43 латифани қамраб олган илк тўплам санаси 1571 йил. Насриддин Хўжа тарихий шахс бўлиб 1208-9 йили Сиврихисорда яқин жойдаги Ҳорто қишлоғида туғилган. Отасидан сўнг бироз вақт қишлоқда имомлик қилади ва 1237 йилда мутасаввуф олим Саййид Махмуд Ҳайронийга мурид бўлиш учун Оқшаҳарга келади. Умрининг охиригача (1284) бу ерда яшаб қолган Хўжа халқ орасида ниҳоятда зукко, гапга уста, адолатпеша одам сифатида танилади. Нуктадон, ориф инсон бўлган Насриддин Хўжа замондошларининг кўнглидаги гашларини топиб айтаганки, бора-бора у ҳақида латифалар тўқилиб, халқ қаҳрамонига айланиб кетган.

1837 йилдан буюн Хўжа Насриддин латифалари китоб

ҳолида тез-тез босилиб туради. 1857 йилдан Европа тилларига таржима қилина бошлаган. 1865 йилда қирқдан ортиқ латифалар ўзбек тилида китобот қилинган. Хўжа Насриддин бутунги кунда кўшлаб туркий халқларнинг сеvimли қаҳрамонидир. Хўжа Насриддиндан бошқа Бекри Мустафо, Бектоший, Қора қуш, Хобеннека каби турк халқ қаҳрамонлари борки, булар ҳақидаги латифаларнинг ўзи алоҳида-алоҳида туркумлардан иборат. Бекри Мустафо эркин фикрловчи, қотиб қолган, қоқоқликка қарши курашувни сифатида тасвирланса, дарвиш Бектоший топқирлиги билан айрим калтибин қозиларнинг, дин пешволарининг устидан кулувчи халқ қаҳрамони сифатида тасвирланади. Гўл, бефаҳм, қайсар ҳукмдорлар ҳақидаги латифалар вазир Қорақуш номи билан боғлиқ. Қорақушнинг калта фаҳмлиги унинг сўзларида, хизматларига иш буюришида кўринади. Хобеннеки ҳақидаги латифаларда ҳам содда, гўл одамлар устидан кулинади.

Латифаларда мавзу жиҳатдан ўзга халқ фольклорида уч-райдиган воқеаларга қисман ўхшашлари ҳам бўлиши мумкин.

Намуналар:

Дарвозани ёпинглар.

Бир кун Қорақушнинг лочини қафасдан чиқиб кетибди.

– Дарвозани ёпинглар, лочин чиқиб кетмасин, – буюрибди Қорақуш қоровулларига.

Виждоним тоза

Қози бўлган Афанди даъвогарнингми, жавобгарнингми ҳақлигиними еча олмай боши қотдида, иккаласини ҳам калта-клашни буюрди.

Жазо бажарилгач, хўрсиниб деди:

– Энди виждоним тоза, қайси бири айбдор бўлса ҳам жазодан қутилолмади.

Қарзлар

Афандидан сўрашибди:

- Айтишларича, сен қарзларингни тўламас эмишсан?
- Ёлғон, мен фақат эски қарзларимнигина тўлаганман.
- Ундай бўлса, янги қарзларингни қандай тўлайсан?
- Эски бўлишини кутаман.

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ОҒЗАКИ ИЖОДИ ТИПОЛОГИЯСИГА ДОИР

Типология - вақт ва манзил, давр ва замондан қатъи назар, турлича яқин ва узоқликдаги адиблар ижоди ва миллий адабиётлар аро: дунёқараш, ирқ, дин, тараққиётга боғланмаган равишда, таъсир рол ўйнамаган ҳолда бадиий тафаккур хосликларида зоҳир топувчи ижодий метод, йўналиш, оқим, ижод типи ва услубдан тортиб, ҳар бир алоҳида санъаткор ижодида дунё ва инсонни кўриш ҳамда уларни бадиий акс эттириш масалаларида намоён бўлувчи яқинлик, ўхшашлик, муқобиллик, ҳамоҳанглик, айниятдошлик. Бадиий адабиётнинг бу қонунияти конкрет ёзувчи ижоди ҳамда муайян миллий адабиётни қиёсий адабиётшунослик аспектида жаҳон адабиёти ёки муайян регионлар контекстида ўрганиш имкониятини яратади; ёзувчи(лар), миллий адабиёт(лар) нинг кенг ва миқёсли адабий жараёндаги ўрнини ёритади; муайян ва ранг-баранг миллий ўзликлар гармониясидан ташкил топган жаҳон адабиётига: ҳам алоҳида-алоҳида, ҳам яхлит назар ташлашга йўл очади. Бир сўз билан айтганда, меҳварида санъаткорлар турган, Жаҳон адабиётини табиий хужайралараро нафас олаётган яхлит жараён, яхлит организм сифатидаги ички ва ташқи қиёфасини гавдалантиради¹.

Халқ оғзаки ижодининг бой образлари ичида бир-бирига ўхшайдиган тимсоллар бўлиши жаҳон фольклорида тез-тез кузатиладиган ҳодиса. Образлар қиёсий типологиясини ўрганиш, бу ўша халқларнинг тарихи, маданиятининг илдизи ҳақида маълумот беради. Тарихий келиб чиқиши бир-бирига яқин бўлган халқлар оғзаки ижодида айниқса,

¹ “Ўзбек адабиёти. Таъсир ва типология”. “Мухаррир” нашриёти. Тошкент 2013. Б. 6-7

типологик жиҳатдан бир-бирига яқин тимсолларнинг учраши табиий. Халқ оғзаки ижодида ҳам, умуман адабиётда ўхшаш образларнинг яратилишининг маълум бир асос ва сабаблари бор.

1. Халқлар тарихий илдизининг бир нуқтага бориб тақалиши. Масалан туркий халқлар учун Ўрхун-Энасой ёдгорликлари муштарак адабий манбадир. Славян халқларида ҳам худди шундай фин-угор халқлари ҳам худди шундай муштарак манбага эга бўлиши табиий ҳол.

2. Халқлар бошидан кечирган ижтимоий форматцияларнинг ўхшашлиги. Яъни бугунги даврга қадар ҳар бир халқ маълум бир ривожланиш босқичларини босиб ўтган.

3. Маълум бир халқ достони таъсирида йккинчи бир халқда шундай дostonнинг яратилиши. Бу айниқса худуд жиҳатидан қўшни япаган ва тил жиҳатидан тиллари бир оилага мансуб бўлган халқларда кўпроқ кузатилади.

Ўзбек-турк халқ оғзаки ижодидаги айрим образларни типологик ўргансак ёки умуман ўзбек-турк фольклорини жанр нуқтаи назаридан ҳам, мазмун нуқтаи назаридан ҳам қиёсласак яқинликни- мазмунан, шаклан ўхшашликни учратамиз. Халқ оғзаки ижодидаги энг кичик жанр бўлган мақоллардан бошлаб йирик эпосларда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин. Ўзбек ва турк халқ мақолларидаги ўхшашликлар бўлиши ажабланарли эмас. Чунки келиб чиқиши бир бўлган туркий халқлар бугунги даражасига етгунича деярли бир хил турмуш тарзини босиб ўтганлар. Қуйидаги ўзбек ва турк халқ мақолларига эътибор қилинг:

Тил кўнгил таржимонидир. *Lisan gönlün tercümanıdır*

Экканингни ўрасан. *Ne ekersen onu biçersen*

Сабр этган – муродга етган. *Sabreden derviş, muradına ermiş.*

Аяган кўзга чўп тушар. *Sakınan göze çöp düşer*

Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. *Serçeden korkan darı ekmez.*

Ҳазил, ҳазилнинг таги зил. *Şakanın sonu kakadır¹.*

1 "O'zbek va türk maqollari iboralari". Özbek-türk ata sözleri ve deyimleri sözlüğü.

Икки халқ оғзаки ижодидаги барча мавзулардаги мақолларда шу каби ўхшашликларни кўришимиз мумкин.

Турк халқ мавсум, маросим, йўқлов, аллаларидаги образлар силсиласи ва ташбеҳлар ҳам, ўзбек халқ оғзки ижодидаги шу мавзудаги қўшиқларга ўхшашдир.

Латифа жанри халқ оғзаки ижодида жуда кенг тарқалган. Насриддин Хўжанинг тарихий шахс бўлганлиги ва у Оқшаҳарда яшаб ўтганлиги маълум. Халқ оғзаки ижодида Афанди образи бу шахс билан боғланар экан, бутунги кунда ўзбек фольклоридаги Насриддин Афанди шунчалик сингишиб ўзбек бўлиб кетганки, уни ҳеч ким Оқшаҳарлик Насриддин Афандига боғламайди ҳам.

Халқ эртақларига эътибор қилсакда ўхшаш тимсолларни учратамиз. Масалан эртақлардаги кўп учрайдиган дев, ялмоғиз, жодугар кампир ва ҳоказо. Шунингдек бош қаҳрамонларга жонзотларнинг ёрдами от, қуш, ит ва бошқа. Турк халқ оғзаки ижодида “Калўғлон” туркум эртақлари бор. Унда содда кўринувчи, аммо ўзига яраша шум, уддабурон Калўғлоннинг ҳар қандай вазиятдан тадбир билан чиқиб кетиши ҳикоя қилинади. Ўзбек эртақларида эса “Кал” образи бор. У ҳам айёр, уддабурон. Турк эртагидаги Калўғлон билан ўзбек эртагидаги Калда фақат ёш жиҳатидан фарқ бор холос.

Ўзбек халқ эпоси Алпомиш билан турк халқ -оғзаки ижодининг йирик намунаси Дадакўркут (“Кўркут ота китоби”) дostonларини кузатиш типологик жиҳатдан жуда бой материал беради. “Кўркут ота китоби” мустақил ўн икки дostonдан иборат, аммо бу дostonдаги ички ва ташқи ўғиз кабилаларининг ўзаро муносабати уларни боғлаб туради. Айниқса, Бамси Байрак ҳақидаги дoston сюжети, ҳам айрим мотивлар жиҳатидан ҳам Алпомиш дostonига жуда яқин¹. Алпомиш дostonидаги ёй отиш, отда чопиш, кураш тушиш

Toshkent. 1998

1 В.М. Жирмунский. “Тюркский героический эпос”. Изд. “Наука” Ленинград. 1974

мотивлари Бамси Байрак достонида ҳам бор. Шунингдек Алпомишнинг зиндонбанд қилиниши Бамси Байракнинг зиндонбанд қилиниши, Алпомишнинг синглизиси Қалдирғоч ойим билан Бамси байракнинг синглизисидаги характер ўхшашликлар аниқ мисоллардир. Кўркут ота ҳақида нисбатан кенг-роқ маълумот бераётганимнинг сабаби шундаки. “Дада Кўркут китоби” нинг Дрезденда сақланаётган нусхасида “Қам Пуренинг ўғли Бамси Байрак” боби бор бўлиб, бу саҳифалардаги воқеалар тафсилоти кўп жиҳатдан “Алпомиш” достонидаги тасвирларни эса солади. Ўз вақтида В.М. Жирмунский¹ ва Ҳ.Т. Зарифовлар “Ўзбек халқи қаҳрамонлик эпоси” китобларида “Алпомиш” достони билан “Бамси Байрак” ўртасидаги исмларда, фарзандсизлик мотивида, кейинчалик фарзандларнинг туғилиши ва бешик кертги қилинишида, бош қаҳрамоннинг асирга олинишида, хотинининг бошқа бировга узатишаётган куни қайтишида жуда кўп ўхшашликлар борлигини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, достоннинг пайдо бўлиши ўғизларнинг анча қадимги замонларда Ўрта Осиёда истиқомат қилган пайтларига тўғри келади. Фақат салжуқийлар замонидагина (XI-XII) асар сюжети Кавказ орти ва Кичик Осиё худудига кўчган ва “Дада Кўркут китоби” га киритилган бўлиши мумкин. “Бамси Байрак” эса кўнғирот “Алпомиш”нинг бошланишига асос бўлган қаҳрамон эмас, балки кўҳна манбадан ўрин олган параллель нусхадир. Бу достон ўғиз туркийлари оғзаки ижодида машҳурлигини алоҳида таъкидлаш керак.

Туркий халқлар адабиётида Алпомиш достонинг 35 варианты бўлганидек (масалан қозоқ, қорақалпоқ, нўғай) Гўрўғли (Кўрўғли, Карўғли, Гургули) туркум достонларининг ҳам ўнлаб вариантлари бордир. Ўзбек, турк, озарбайжон, туркман фольклорида Гўрўғли туркум достонлари айниқса машҳур. Аммо, Гўрўғли ҳақидаги энг кўп достон ўзбек халқ оғзаки ижодида яратилган. Юзга яқин вариантлари бор².

1 Ўша китоб

2 Тўра Мирзаев. “Ўзбек халқ эпоси” Т. 2009 й.

Гўрўғли туркумидаги дostonларнинг генезеси Ўрхун-Энасой ёдгорликларига бoриб тақлипи ҳақида олимлар илмий фикр билдирганлар¹.

Турк халқ оғзаки ижодида ўзбек халқ оғзаки ижоди билан муштарак жиҳатларнинг бўлиши табиий ҳол. Чунки ўрта асрларда Ўрта Осиёдан кетган туркий ўғиз қабилалари Кичик Осиё ҳудудида жойлашиб секин-секин у ерларни забт этиб ўрнашганлиги тарихий факт. Ҳар бир қабилла бир жойдан иккинчи жойга кетганида у қандай тарихий воқеа таъсирида кетишидан қаътий назар ўзи билан бирга халқ ижодини ҳам олиб кетади. Демак ўзбек ва турк фолклоридаги ўхшашликларни асосий илдизи қадим тарихимизга бoриб тақалади.

Бинар (икки) типология қиёсга асосланган тадқиқотларнинг энг кенг тарқалган тури ҳисобланади. Зеро, фақат иккиланган, иккига бўлинган нарсанигина солиштириш мумкин, битта парса эса қиёсга энмайди.

Типология фаннинг барча соҳаларида қўлланиладиган универсал илмий тадқиқот усулидир. Мўтабар луғатлардан бирида унга шундай таъриф берилади: “Типология объектлар тизимини бўлиб ташлаш ва уларни умумлашган модел ёки тип ёрдамида гуруҳлаштиришга асосланган илмий метод; объектлар тузилмасидаги муҳим белгилар, алоқалар, функциялар, муносабатлар, сатҳларни қиёсий ўрганиш мақсадида фойдаланилади; типологияда қўлланиладиган асосий маънавий шакллар – тип, таснифлаш, систематика, таксономия”².

Туркий халқлар оғзаки ижодини, хусусан ўзбек ва турк халқлари оғзаки ижодини типологик тарзда ўрганиш, ҳар икки халқ тарихи, маданиятидаги умумий нуқталарни янада теранроқ ҳис қилишимизга ёрдам беради.

1 О. Мадалиев. “Турўғли дostonлари генезесига доир”, “Шарқ юлдузи” 2013 йил. 4-сон

2 “Советский энциклопедический словарь”. Москва. Советская энциклопедия, 1984..Б.1325

ХIII-XV АСРЛАРДА ТУРКИЯДАГИ ИЖТИМОИЙ ВА АДАБИЙ МУҲИТ

Турк мумтоз адабиётининг илк намуналари ХIII асрнинг иккинчи ярмидан яратила бошлади. Кейинги асрларда ўзининг энг яхши намуналарини яратган бу адабиёт ХIХ асрнинг иккинчи ярмигача, яъни Ғарб адабиёти ва маданияти таъсири сезила бошлагангача бўлган даврда дунёга кўплаб талантли ижодкорларни берди. Турк мумтоз адабиёти тарихини шартли равишда уч даврга ажратиш мумкин:

1. Шаклланиш (қурилиш)
2. Юксалиш
3. Тақлид

Биринчи даврни ўз ичига олган ХIII-XV асрларда турк шоирлари форс тилидаги адабиётга эргашиб асарлар ёздилар. Форс тилида яратилган машҳур бадийят намуналари таржима қилдилар. Анадўли учун эрон адабиёти ўша вақтда бир намуна эди. Зотан бу асрларда форс тилида кўплаб жаҳон адабиётига ўрناк бўлгулик асарлар яратилгани сир эмас.

Турк шоирлари шакл ва мазмун жиҳатидан ҳам эрон адабиётига эргашар, форс тилидаги асарларни чуқур мутоала қилиб, ўзлаштиришга интилардилар.

Форс тили шеърият тили саналар, турк тилида форс тилида яратилгандек бадий юксак адабиёт намунасини яратиш имконсиздек туйиларди. Аруз вазни ҳам турк адабиётга эрон адабиёти орқали кириб келди. Аруз вазнида ижод қилган шоирлар кўплаб арабча ва форсча сўзларни қўллардилар. Натижада маълум “қолип”га солинган адабий тил- усмонлича юзага келди. Бу давр шоирларининг тили, келажакда яратиладиган асарларга нисбатан содда ва қусурлардан холи эмасди.

Истанбулни фатҳ этилишидан (1453) ХVIII асрнинг охирига бўлган “Юксалиш” даврида яшаб ижод қилган турк шоирлари, мумтоз адабиётнинг ажойиб намуналарини яратиб, ўзларини эронлик шоирлардан устун қўядилар. Бу даврда том маънодаги турк мумтоз адабиёти юзага келди. ХV-ХVI

асрларда усмонлилар империяси кучайган, сиёсий жиҳатдан Эрондан бир қадар устунликка эришганди ҳам. Истанбул йирик сиёсий марказ ва маданият, адабиёт гуллаган шаҳарга айланди. Эрон адабиётининг олтин даври XV аср бўлса, турк адабиётининг олтин даври XVI аср бўлди. Кейинчалик Усмонлилар империясининг заифлашуви, ўзаро урушларнинг таъсири адабий муҳитга таъсир қилмай қолмади. XIX асрга келиб адабиёт маълум даражада тароватини йўқотди.

Учинчи давр, яъни “Тақлид” даври XIX аср бошларидан Танзимот адабиёти деб аталган XIX асрнинг 60 йилларгачадир. Танзимот адабиёти даври турк адабиётига Европа маданиятининг таъсири сезила бошлаган даврдир. “Тақлид” даврида адабий асарлар яратилиб турса ҳам, бу асосан устозлар традицияларини давом этдириш бўлиб йирик шоирлар етишиб чиқмади.

XIII асрда Анадўлида салжуқийлар ҳукмронлик қилиб, султон Аловоддин даври бу асардаги энг порлоқ даврдир. Аммо, 1232 йилда бошланган мўғул истилоси салжуқийлар ҳукумдорлигига барҳам берди. Истило давридаги зулм, қароқчилик ҳар-хил мазҳаблар ўртасидаги кураш халқни ҳолдан тойдирди. 1308 йилга келиб салжуқийлар давлати турли бекликларга бўлиниб кетди.

XIII юз йил урушларга бой бўлишига қарамасдан, Анадўлида турк адабиёти шакллана бошлади. Бу даврдаги истилоларга қарамасдан Конья, Сивас, Арзрум, Караман каби шаҳарларда карвонсаройлар, жоме, мадраса ва бошқа меъморлик иншоотлари бунёд этилди. Йирик шаҳарларда илм, санъат, адабиёт вакиллари тўпландилар. Мусулмон давлатларидан зиёлиларнинг Анадўлига келиши ҳам бу ердаги адабий ва маданий муҳитга таъсир қилмай қолмади. Ж.Румий каби даврининг йирик алломалари ҳам Анадўлига келиб қолди. Аммо, зиёлилар кўпроқ форс тилида сўзлашар ва асарлар ҳам форс тилида яратиларди. Бу даврда яратилган йирик асарлардан Ж. Румийнинг “Маснавий”си ҳам форс

тилидадир. Айни пайтда турк халқ оғзаки ижоди таъсирида ва ёш зиёлилар, турли тарихат вакилларининг ҳаракати туфайли туркий шеърлар ҳам пайдо бўла бошлади. XIII асрда яшаган Хўжа Деҳқоний “Салжуқийлар шохномасини” ёзгани маълум, бироқ бу асар ҳанузгача топилмаган. XIII юз йилнинг охирида давлатни бирлаштиришга ҳаракат қилган салжуқий Караман ўғилларидан Мехмед Бей 1277 йилда турк тилини қўллаш ҳақида фармон чиқаради. “Бундан буён девонда, маҳкамаларда, мажлисларда ва кишилар тўшланадиган жойларда туркчадан бошқа тил қўлланилмасин” мазмунидаги буйруқ ўз даври учун катта аҳамиятга эга эди.

XIV аср бошларида Согут ерларидаги кичик бир бейликка ҳукмдорлик қилган усмонлилар секин аста кучайиб, курашларда ғалаба қозониб давлатни бирлаштира бошлади. Анадўлида сиёсий бирлик вужудга келди. Бурса пойтахт шаҳар сифатида доврўқ қозонди. Шоирлар, меъморлар файласуфлар бу шаҳарга йиғила бошладилар. Давлат мустаҳкамланиб, юксалиш сезила борди. XIV аср турк мумтоз адабиётининг, девон шеърятининг бошланиш асридир. Хўжа Маъсут, Аҳмадий, Қози Бурҳониддин каби ижодкорлар етишиб чиқди.

XV асрда усмонлилар империяси янада кенгая борди. 1453 йил 29 майда Истанбулнинг фатҳ этилиши Туркия сиёсий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди.

Истанбулнинг олинлиши билан Кичик Осиё турклар ҳукмронликни тўлиқ қўлга киритдилар. Айни пайтда Византия империяси тарихга кетди. Истанбулнинг бошкент бўлиши туфайли шаҳарга бутун усмонлилар қўл остида бўлган ерлардан шоирлару фозиллар, меъморлар оқиб кела бошлади. Истанбул ҳам сиёсий, ҳам маданий марказга айланди. Қўшлаб меъморий ёдгорликлар бунёд этилди. XV юз йил охирида турк девон адабиёти “шаклланиш” даврини ўтиб бўлиб “юксалиш” даврига қадам қўйганди. Ўрта асрлар адабиётининг асосий адабий тури бўлган шеърят анъанавий йўлни давом этдириш билан бирга, янги жанрларда асарлар

яратила бошлади. Айниқса, маснавий шаклида кўплаб асарлар яратилди. Халқ оғзаки ижоди йўлида шеър айтган “ошиқ”лар шеъриятида ҳам, тасаввуф руҳида асарлар ёзган шоирлар ижодидида ҳам кўтарилиш кўзга ташланади. XV асрда наср ва тарихий асарлар ёзиш, тазкиралар тузиш кўпайди. Аммо, насрий асарлар тили жуда жимжимадор, мажозли эди. Синон Пошо, Ашраф ўғли Румий, Ориф Али, Ошиқ Пошозода асарлари бунга мисол бўла олади. “Сулаймон шоҳнинг ўлими”, “Усмон Ғозининг васияти”, “Усмон Ғозининг рўёси” (Ошиқ Пошозода), “Ўғитлар”, “Ишқ” (Синон Пошо), “Ўғизхон ва Дада Қўркут”, “Усмон бейнинг ўғизларга бей сайланиши” (Ёзижи ўғли Али) каби асарлар XV аср насрининг энг яхши намуналаридир. Турк адабиётидаги илк сатирик асар ҳам XV асрда яратилди. Шайхий, Адмади Дойй, Ҳабибий, Зайнаб Хотун, Мехри Хотун, Масиҳий, Жомолий, Аҳмад Пошо, Иваз Пошозода Атоий, Наққош Сафий, Нажотий, Висолий каби турк мумтоз адабиётининг гўзал намуналарини яратган шоирлар ҳам XV асрда яшаб ижод қилдилар.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ **(1207-1273)**

Ўрта аср шарқининг энг йирик алломаларидан Жалололдин Румий Хуросоннинг Балх шаҳрида туғилган бўлиб, асл исми Муҳаммадир. Жалололдин Румий тахаллуси бўлиб, турклар Кичик Осиеъни Румэли дердилар.

Унинг отаси Баҳовуддин Валад ўз даврининг йирик уламоларидан бири эди. Муҳаммад Хоразмшоҳ билан ихтилоф туфайли замонасининг “Султонул уламо”си бўлган Баҳовуддин Валад ўз оиласини олиб Балхдан чиқиб кетади. Яна бир маълумотларга кўра Баҳовуддин Валад мўғул истилоси туфайли, олдиндан Балх тақдирини сезгани туфайли шаҳарни ташлаб кетган, деган фикрлар бор.

Дарҳақиқат, мўғуллар Балхни босиб олгач қатли ом қилади, тўрт юздан ортиқ машҳур алломаларнинг боши кесилади.

Балхдан чиққанларида Жалололиддин 12 ёшда эди. Уларнинг оиласи Нишопурда, Боғдодда, Маккада, Мадинада, Дамашқда, Халабда, Окшахарда яшайдилар. Бу машхур шахарларнинг қайси бирига бормасин Баҳовуддин Валад иззат-хурмат билан кутиб олинади, сиёсат аҳли ҳам, илм аҳли ҳам бирдек эъзозлашади. Охири турк султони 1 Қайкубоднинг (1219-1236) таклифи билан 1229 йилда Конья шахрига келиб ўрнашадилар. Бу вақтда Жалололиддин балоғатга етган йигит бўлиб, отасининг муридларидан, асли самарқандлик бўлган Саид Бурҳонидиннинг Гавҳар исмли қизига уйланган (1225) эди. Гавҳар хотиндан Жалололиддин икки ўғил кўради, каттаси Султон Валад келажакда шоир бўлиб етишади. Гавҳар хотин вафотидан сўнг, Кира Хотунга уйланади. Бу оиласидан Музаффариддин, Олим Чалабий ва Малика исмли фарзандларини кўради.

Аввало, отасидан ва даврининг йирик алломаларидан таълим олган Жалололиддин йирик мутафаккир, файласуф, шоир бўлиб етишади. Унинг иқтидорӣ жуда ёшлигидаёқ сезилган экан. Машхур мутасаввуф олим Муҳиддин Арабий ҳали бола Жалололиддинни отасининг орқасидан кетаётганини кўриб, “Оллоҳ, оллоҳ бир дарё орқасидан уммон кетаётир” деган экан. Дарҳақиқат 1231 йил отасининг ўлиmidан сўнг ўрнига шайх бўлган Жалололиддин Румий кейинчалик отасидан ҳам машхур аллома бўлиб етишади. Унинг адабий фалсафий мероси ниҳоятда бойдир. “Маснавий маънавий” асари олти дафтардан иборат бўлиб 30000 ортиқ мисрани ўз ичига олган. Бу асарни Жалололиддин Румий умрининг сўнги 14 йилида яратган. “Девони Кабир” (“Девони Шамсул ҳақойиқ” яъни, “Ҳақиқат қуёшининг китоби” деб ҳам аталади) 44000 мисрадан иборат бўлиб 2703 ғазал жамланган. Рубоий ва тўртликлари 4000 мисрадан ортиқ. “Фиҳи мо фиҳи” яъни “Нимаки ундадир-ундадир” (ўзбек тилида “Ичингдаги – ичингдадир” номида 1997 йил нашр қилинган. Таржимон Улуғбек Абдуваҳобов) фалсафий асари, 147 мактубдан иборат “Мактубот” тўплами

бор. Бу асарлар асосан форс тилида бўлиб, уларнинг жуда оз қисмини шоирнинг ўзи ёзган. Жалолоддин Румий деярли барча адабий мероси котиблари томонидан Жалолоддин Румий айтиб турганида ёзиб олинган. Бу нарса улуғ мутафаккир меросини заррача камситмайди.

“Форс тилидаги Куръон” – деб улуғланган “Маснавий”, “Най таронаси”ла:

Тингла, най андоқ ҳикоятлар қилур,
Айрилиқлардан шикоятлар қилур

мисралари билан бошланади. Чунки най тасаввуфда опшиқ, яъни илоҳий ишқ опшиғиннинг рамзий образидир. Ориф ва оқил инсоннинг ўзини илоҳий ишқ йўлига бағишлаган инсони комилнинг лутфи ниҳоятда опшиқона ва лазиз бўлиши керак. Ўзининг тоза ҳаётдан айрилган найнинг “жудоликдан шикоятлар қилиши” ориф инсоннинг руҳи каби ҳамиша боқий руҳоният оламига интилишидир. “Маснавий маънавий”да Жалолоддин Румий ўзининг таълимотини, дунёқарашини баён қилган. ҳадис ва оятлар, халқ оғзаки ижодидан олинган масаллар, нақллар, латифалар, ибратли воқеаларга ва ҳикоятларга ўралган фалсафий фикрлар асарнинг моҳиятини ташкил этган. Инсонларга тушунарлироқ бўлиши ва тезроқ етиб бориши учун у ўз фикрларини шеърят тили билан сўзлайди. Румий мутафаккир шоир сифатида мурқаб сўфиёна қарашларини, рамз билан ишора қилинган мулоҳазаларни оддий ҳаётий тафсилотлари билан тушунтириб беради. “Румий минг йиллар давомида тўпланиб келган Шарқ фалсафаси ва ҳикмати, исломий ҳақиқатларни омухта эта олган, тасаввуф ва фалсафани қўшиб, инсон руҳи диалектикасини очган улуғ мутафаккирдир. Унинг қарашларида бирор-бир мутаассиблик, кўр-кўрона ақидапарастлик намунасини кўрмайсиз. У тийрак ва хушёр кўз билан дунёга назар солади, инсонни қандай бўлса, шундай олиб ўрганади, инсон қалби тўридаги энг

нозик, энг инжа, энг яширин сирларни ошкор этади, руҳимиз иқлимларидаги ўзимиз сезмаган қонуниятлар, заруриятларни кўрсатиб беради. (Н. Комилов. Ж. Румий. Ичингдаги ичингдадур. Тошкент. "Ўзувчи".1997.6-бет)

"Маснавий"да инсоннинг бутунлиги, улуғлиги, мусаффолиги ҳам, нуқсонлари худбинлик оқибатида келиб чиқадиган иллатлар ҳам таҳлил этилади, бу иллатлардан, нуқсонлардан кутулиш, покланиш фазилатлари баён қилинади. Румий учун инсонлар динидан, ирқидан, миллатидан қатъий назар бирдир. Муҳими у инсон бўлганлиги учун кадрлидир. Тасаввуфда, асосийси, инсон кўнглидир, кишилар турли тилларда сўзлашадиган халқларга бўлинишидан қатъий назар улар бир бирини тушуниши англаши керак. "Маснавий"нинг бош ғоясини "сўфий тилни" яъни "тилсиз тилни" билишга ундашдир. Жалолиддин Румий мана шундай умумбашарий ғояларни тарғиб қилиб ёзади:

Яна кел,

Ким бўлсанг - ўша бўл,

Хоҳи кофир, хоҳи мажусий, хоҳи будпараст,

Майли юз карра тавба қилган бўл,

Майли юз карра бузган бўл тавбани

Умидсизлик даргоҳи эмас бу даргоҳ,

Қандоқ бўлсанг- шундоқ кел...

(Миртемир таржимаси).

Инсонни улуғлаш Шарқ шеърлятида ҳамisha биринчи даражада бўлган. Бу ғоя Ж. Румий шеърлятида ҳам, фалсафий асарларида ҳам, ваъзларида ҳам бирдек ўз ифодасини топгандир. Румий даврининг буюк нотиғи ҳам эди. Унинг ваъзларини эшитиш учун жуда узоқлардан мухлислари келишар ва бу ваъзларидан олам-олам маъно, завқ олиб қайтишардилар. Ж. Румий нутқларини эшитиш учун Табриздан Муҳаммад Шамс Табризий деган дарвеш келади. 1244 йил 29 ноябрда даврининг икки инсони учрашадилар.

Ҳозир ҳам Туркияда Жалолиддин Румий ва Шамс Табризий учрашган жой “икки наҳр учрашган” жой сифатида зиёрат қилинади.

Шамс Табризий билан суҳбатлар Румийга янада илҳом берди. Бу икки дўст соатлаб суҳбатлашар, зоҳирий ва ботиний белгилар ҳақида бир бирининг фикрни тўлдираддилар. Улар умрининг охиригача дили бир дўст бўлиб қолдилар.

Румий бир умр эзгуликни, покликни тарғиб қилди ва ўзи комилликнинг намунаси бўлди. Мана ҳазратнинг шу руҳдаги рубойиси:

Яхшилик қил, замон яхшилик олсин,
Яхшилар бошига яхшилик солсин.
Мол дунё барчадин, сендан ҳам қолур,
Яхши мол эмас, яхшилик қолсин.
(Жамол Камол таржимаси)

Румий инсонларни илм олишга ундади, тўғрилиқка, соф-лиқка йўналтирди. Ҳар бир инсон “Тожи олам” бўлишига интилиши даркорлигини уқдирди:

Бўлай десанг доимо сен шоду хуррам,
Қайга борсанг ҳамки азиз муқаррам.
Илм ўргану покиза ва тўғри юр,
Шунда бўлажаксан сен тожи олам
(Жамол Камол таржимаси)

Асарлари фикрлашга, инсон ўзлигини танишга бошловчи Жалолиддин Румий умр бўйи одамлар онгини руҳоний билимлар билан чароғон этди. У тушунчаларни шеърят, мусиқа орқали англашни ўргатди. Румий ижоди ўзидан кейинги авлодларга бир мактаб бўлди, маънавиятнинг юксак чўққиларини эгаллашга чорлади. Румийдан сўнг яшаб ўтган деярли шарқнинг барча буюк шоиралари уни ўзига устоз деб

биладилар. Абдурахмон Жомий “Маснавий маънавий”ни беназир китоб, форсийдаги Куръон”- деб улуғласа, ҳазрат Алишер Навоий ўзининг “Насойимул муҳаббат” асарида Румийни юксак ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади.

Машҳур шарқшунос Е.Э.Бертельс “Жалолоддин лирикаси бу соҳада башарият эришган энг буюк ютуқларидан биридир. Агар у Ғарбда кенгроқ маълум бўлганида, унинг номи жаҳон адабиётининг Шекспир, Гёте, Пушкин каби гигантлари қаторига ўтиши шубҳасиз эди” - деб Румий ижодини жуда юксак баҳолаган эди. Ж.Румий ижоди бугунги кунда ҳам инсонни маънавий камолотга етишувида хизмат қилмоқда.

СУЛТОН ВАЛАД (1226-1312)

Карманада туғилган Султон Валад Мавлона Жалолоддин Румийнинг тўнғич ўғлидир. У бир умр отасининг тарбиясини олган, мавлавийлар муҳотида тарбияланиб вояга етган зот. Конья ва Шомдаги энг машҳур мадрасаларда таҳсил олиб, илоҳий билимларни чуқур эгаллади. Отаси Ж. Румий вафотидан сўнг мавлавийлар сулуки шайхи Ҳусомиддин Чалабий бўлади, кейин С. Валад шайх бўлиб, Румий талимотини элга танитмоқ унинг бир умрлик мақсадига айланди. С.Валаднинг шахс сифатида шаклланишида Шамс Табризийнинг таъсири ҳам кучли бўлган. Султон Валад шоир сифатида отаси Жалолоддин Румий даражасига етаолмасада, унинг ташкилотчилиги кучли эди. У бир умр отасининг таълимотини ривожлантириш ва тарғиб қилишни ўзига мақсад қилиб кўяди. Ж.Румий асос солган “мавлавийлик” тариқат ўлароқ Султон Валаддан бошланади, кейинчалик ўғли Ориф Чалабий ҳам шу ишни давом этдиради.

Султон Валад мавлавийлик тариқатининг баъзи қоидаларини ишлаб чиқди. Унинг асарларининг мазмуни ҳам мавлавийлик таъриқатини хусусида бўлиб, асосан дидактик руҳдадир. Султон Валаднинг бобоси Баҳовиддин Валад ва

бошқа ўзига замондош шайхлар ҳақидаги ёзиб қолдирганлари айниқса аҳамиятлидир. Румийнинг баъзи асарлари тўғридан тўғри Валад ёзиб қолдирган манбалардан олинган.

Султон Валад турк тилида ёзилган илк шеърлар намунасини берган шоир сифатида ҳам қадрли. Тасаввуфий руҳда бўлган, мавлавийлик руҳиятини кенг халқ оммасига сингдириш учун ёзилган туркий шеърларнинг услуби ўзига хосдир. Султон Валаднинг девонида уч маснавий – “Ибтидонома” (1291) “Рубобнома” (1301) “Интихоннома” ва “Маориф” номли насрий асари бор. Шоирнинг адабий мероси асосан форс тилида бўлсада, девонда, туркча-форсча, туркча-форсча-румча аралаш байтлар, ҳамда туркча шеърлар учрайди. Жами 156 байтни ташкил қилган “Рубобнома”даги бу туркий шеърлар 1301 йилда Кичик Осиёда ёзилган санаси аниқ бўлган илк туркий ёзма адабиёт намунасидир. Шоирнинг туркча девонини биринчи мартаба 1925 йилда Валад Чалабий Избудақ “Девони Туркий-й Султон Валад” номида жамлаб эълон қилган. Девонда асосан шоирнинг туркийда ёзган адабий мероси ва маснавийларидан парчалар олинган. Адабиётшунос олим Маждут Мансур ўғли 1958 йили “Султон Валаднинг туркча манзумалари”ни тайёрлаб нашр этдирди. Шоирнинг туркий тилдаги адабий мероси адабиётшуносликда “илк салжуқий шеърлар” номига ҳам аталади.

Султон Валаднинг адабиёт олдидаги асоҳий хизмати тасаввуфий, фалсафий руҳда биринчи бўлиб турк тилида асар яратганидир. С.Валад асарлари мазмунан ва шаклан янгилик бўлмасада, ўша давр адабий маҳсули, тил хусусиятлари жиҳатидан қимматбаҳо меросдир. Турк тилида адабий асарлар яратишга туртки берган шоир мавлавийликни содда тилда, оддий мисоллар билан тушунтиришга ҳаракат қилади. Томчи сув уммонга сингиб кетгандек, инсон руҳи абадиятга сингиб кетишини уқтиради. Кўзни очиб “томчидек денгиз сари тўғри юриш, томчидек денгизга қоришиб мангу қолиш” яъни абадий руҳ салтанатида бўлиш ҳар бир сўфий учун

маслакдир. Султон Валад сўфий шоир сифатида, асарларида давр адабий муҳитини акт эттиролдики, бугун кун учун бу жуда аҳамиятлидир.

“Маориф” асаридан

Биров менга савол берибди, Деди: баъзи дарвешларни кўрдим, бошқа жойларда таъқиқланган самоъ ва кўшиқ мажлисларини қизитадилар. Қандай бўлар экан, бу дарвешлик мазҳабига тўғри келадими, бундай ишлар равоми?

Мен жавоб бериб дедим: Буни батафсилроқ қилиб, кенгайтириб тушунтириш керак эди, аммо мухтасар айтадиган бўлсам, шуни билгинки, агар дарвеш сидку вафоли бўлса, жажд билан йиллар намозу рўза, зикру хилватнишинлик шартларини адо этиб, Худо талабида юрган бўлса, ботини мезон орқали Уни давр этган ва ўзининг ҳам каму кўсти (нуқсон)ни англаган бўлса, у самоъ (мажлисида иштирок этиб), доира ва най, танбур ва рубоб (овозини) эшитганда Худовандга яна ҳам яқинлашади, ҳолати ўзгариб, илоҳий шавқ илҳомида ёнади. Ишқ ва фақр муфтилари буни у ҳақда раво кўрадилар. Негаки, унинг бундан мақсади қурб (яқинлашиш) ва Илоҳ жамолидан лаззатланишдир.

Аммо, намоз вақтида ҳол ва важдга берилишга кўймадилар, чунки ҳар бир мақсаднинг ўз мавриди, сурату русуми бордир. Бироқ булар билан бирга (яъни намозу рўза билан бирга) самоъга берилиб, ҳузурланса (руҳий ҳаловат топса), уни бошқаларга қиёслаб ҳукм чиқармаслик керак. Зероки, унинг ибрати зоҳиран куфр бўлиб туюлса-да, лекин аслида бу куфр замирида дин бордир ва маъни юзасидан айни иймондир. Аммо, бошқаларнинг ишратлари куфр устига куфр ва зулмат устига зулматдир. Фақр йўлида қилинадиган қолган барча ишлар ҳам шариятнинг мағзидир, демак, ҳар бир нарсанинг мағзи унинг муҳолифи бўлолмайди. Ёнғоқнинг мағзини шафтоли ёки ўрик мағзи демайдилар. Шарият омманинг ибодату тоатидир – осонлаштирилган йўлдир, токи кишилар ўз юмушларини бажариб, беш вақт намоз воситасида

Худойим таоло ибодатини адо этсинлар ва Худони ёдга олиб турсинлар. Уларнинг майл ва ишқлари кучсиз бўлганлиги учун бундан ортиққа чидолмайдилар. Куруқликдаги қушлар доимо сувда юролмайдилар ва тупроқдан буткул халос бўлолмайдилар, илло, гоҳ-гоҳида сув атрофида юрадилар, сувдан ичадилар ва у билан баданларини тозалайдилар, яна ўзларининг куруқликдаги масканларига учиб борадилар. Бу (иш) балиқнинг вазифасидирки, “Ало салотиҳи доимуна” (намозлари доимийдир). Балиқлар денгиздан ажралиб яшашлари мумкин эмас, уларнинг ҳақиқат денгиздан пайдо бўлган ва денгиз билан биргадир: “Рашша алайҳим мин нури” (нур ёмғири ёғилсин унга).

Шариатдан мақсад сувга ва дарёга юз буришдир, аммо хос бандалар бамисоли балиқлардек буткул дарё ичидадирлар ва дарё уларнинг донидир, улар дарё туфайли тирикдилар, таомлари, кийимлари, маскан-манзиллари, орому уйқулари, ризку-рўзлари ҳам дарёдир, яъни: “Аллазина язкуруналлоҳа қиёман ва қуъудан ва ало жунубиҳим ва ятаффақкуруна фи фаққис самовати вал-арзи” (Еру кўкнинг махлуқоти Аллоҳ зикридадирлар ва унинг фикри билан банддирлар).

ЮНУС ЭМРЕ (1239-1321)

Ўрта асрларда яшаган турк шоирлари ичида турк тилида асарлар ёзиб, ёзганда ҳам кенг халқ оммасига тушунарли тарзда равон шеърлар яратиб машҳур бўлган шоир Юнус Эмредир. Юнус Эмре 1239 йилида Эскишаҳардан унча узоқ бўлмаган, Порсуқ дарёсининг Сакаряга қуйилиши қисмида жойлашган Сарикўй қишлоғида дунёга келди. Эмре унинг таҳаллуси бўлиб, тасаввуф сулукларидан бири “Текке” сулукига мансублигини билдиради. Ю. Эмре халқ орасида машҳур шоир бўлсада, ўрта аср тазкираларида у ҳақда маълумот кам. Унинг таваллуди ва вафоти саналари ҳам нисбийдир. Аммо, халқ орасида шоирнинг ҳаёти ва ижодига оид кўп-

лаб ривоятлар мавжуд. Гарчанд бу ривоятлар Ю. Эмре машхурлигидан, кенг омманинг унга муҳаббатидан далолат беради, айти пайтда шоир ҳаёти ҳақида аниқ ҳақиқатни билишни мушуқлаштиради. Масалан: Туркияда Бурса, Сивас, Сарикуй ва бошқа ўн бешга яқин жойда Ю. Эмре қабрини кўрсатадилар. Мулада эса Ю. Эмре қабри, шоирнинг пири бўлмиш Табдуқ Эмрега мурид бўлганлиги ва унинг эшигида қирқ (айрим маълумотларга қараганда ўттиз) йил хизмат қилганлиги, Ю. Эмре устоз фотиҳасини олиб шоир бўлганлиги ҳақида шундай ривоят бор:” Очарчилик бошланиб, Юнуснинг оиласи қийналиб қолади. Шунда Юнус чора излаб шайх Ҳожи Бектоший¹ хузурига келади. Бироқ нима мақсадда келганини айтилмай турганида Ҳожи Бектош “Дуо истаб келдингми?”, -деб сўрайди. Юнус буғдой сўраб келганлигини айтади. Ҳожи Юнусга сўрагандан ортиқ буғдой беради. Уйига қайтаётиб Юнус ўзининг хато қилганини сезади, дуо эмас буғдой сўраганидан пушаймон бўлади ва орқага қайтиб Ҳожи Бектошийдан дуо сўраб келганини айтади. Ҳожи Бектош Юнусни Табдуқ Эмрега юборади. Юнус бутун қалби билан Табдуқ Эмрега мурид бўлиб, унинг уйида ўтин ташиб хизмат қилади. Кунлардан бир кун ўтин ташиб келтирган Юнусга Табдуқ: “Юнус сен бирор марта ҳам эгри ўтин олиб келмадинг”, - дейди. Шунда Юнус: “Бу даргоҳга эгри бўлган ҳеч бир нарса киролмас”, - деб жавоб берадики бу Юнуснинг пирига эътиқодли юксаклигидан далолатдир. Орадан қирқ йил ўтади. Табдуқ Эмре даргоҳида тез-тез фозиллар мажлиси бўлиб турар, бу мажлисларда Юнус Гўянда исмли овози ширали киши ҳам албатта қатнашарди. Табдуқ Эмре: “Юнус Гўянди куйла” деб буюради. Гўянди жим. “кўшиқ айтгин Юнус, бизлар сени эшитмоқ истаймиз” - деб такрорлайди Табдуқ. Юнус Гўянда яна жим. Шунда Табдуқ Юнус Эмрега: “Тангрининг инояти ила сенга мурожаат қилиш вақти етти, биз бу хазинанинг кулфини очурмиз, сен куйла”, - дейди. Шунда Юнус Эмре қирғоқларидан топмоқчи бўлган дарёдек

¹ Ҳожи Бектош - шайх, Бектоший сулулининг асосчиси.

тошиб, жўшиб куйлайди ва кейинчалик халқ орасида машхур бўлиб кетади.

Буривоятдан қатъий назар Юнуснинг Тадбуқ Эмрега мурид бўлганлиги ва шоир дунёқарашида, унинг шахс сифатида вояга етишида Тадбуқ Эмренинг таъсири катта бўлгани аниқ. Буни Юнус Эмре асарларидан ҳам кўриш мумкин. Шоир адабий мероси анча бой бўлиб, унинг кўплаб халқ йўлида ёзилган шеърлари, ғазаллари ва “Рисолат-ал нусхия” номли дидактик руҳдаги достони бизгача етиб келган. Шоир ҳаётлигида девон тузганми, йўқми? Бу ҳақда турк адабиётшунослари турлича фикр билдирадilar. Абулбоқи Гулпинарли Эмре ҳаётлигида девон тузган деса, бошқа машхур турк адабиётшуноси М. Фуад Кўпрулу шоир девони унинг вафотидан анча сўнг, издошлари томонидан тузилганлиги айтади. Аммо, Ю. Эмре шеърларида шундай сатрларни учратамиз:

Юнус ўлса исмим не ажаб
Ўқюрлар менинг бу девонимни.

Бундан кўринадики, А. Гулпинарли фикрлари ҳақиқатга яқинроқ. Ривоятларга кўра Ю. Эмренинг 3000 дан ортиқ шеърлари мерос қолган. Шоир вафотидан сўнг унинг девони Мулла Қосим исмли кимса кўлига тушиб қолади. Қосим денгиз қирғоғига бориб Эмре асарларини ўқишга киришади. Биринчи марта мингта шеърини “шариатга қарши руҳда” деб Мулла Қосим ёқиб ташлайди, иккинчи мингтаси сувга оқизади. Учинчи минг шеърларини ўқиётганда Мулла Қосим ўзига аталган шундай мисраларга:

“Дарвеш Юнус сўзларини ёлғон дема,
Сени синамоққа Мулла Қосим келади”

кўзи тушади. Мулла Қосим Юнусни валий билиб, девонини ўпиб пешонасига суртади. Айтишларича Қосим ёқиб юборган мингта шеърини фаришталар, денгизга ташлаганини балиқлар

куйлармиш. қолган мингтасини одамлар ўқиб завқланармиш. Балки ҳақиқатан ҳам Эмредан кўпдан-кўп шеърлари қолгандир. 1986 йил Анқарада проф. Ф. Темуртош нашр этган Ю. Эмре девонида, шоирнинг 325 дан ортиқ ғазаллари, шеърлари берилган.

Ю. Эмренинг шу асарлари ҳам шоир бадий маҳорати, фалсафий қарашлари, ўша давр шеърятининг савияси ва турк тили ҳақида фикр юритишга асос беради. Шунинг учун ҳам шоир ижодини пухта ўрганиш даркор.

XV аср охирида яратилган “Вилоятнома”да Эмре ҳақида ҳам маълумот берилган. Ю. Эмре ҳаёти ва ижодини ўрганишни бошлаб берганлардан бири австралиялик туркшунос Ҳаммер Пругшталдир. У XIX асрнинг биринчи ярмида турк адабиётига оид бир қанча тадқиқотларни эълон қилади. Шоир шахсига қизиқиш сўнги пайтларда анча кучайди. Ф. Купрулзода, Али Хасан, А. С. Левенд, Н. С. Банарли, Н. Қосим, К. Ф. Темиртош, С. Аюбўғли, А. Гулпинарли ва бошқа турк адабиётшунослари шоир ижоди юзасидан илмий изланишлар олиб борадилар. Рус шарқшунослари академиклар А. Е. Крымский, А. В. Гордлевский, адабшиётшунос В. С. Гарбузова, Л. Алькаева, А. Бобоев, Г. А. Горбаткина, И. В. Боролина, В. Б. Куделинлар илмий ишларида ҳам Ю. Эмрега тааллуқли қимматли маълумотлар берилган. Масалан туркийшунос олима И. В. Боролина Юнус Эмре шеърларининг содда, раван тилдалигини рўқач қилиб, Ю. Эмрени саводи бўлганлигига гумон қилувчиларга қарши шундай ёзади: “Юнус Эмре шеърларини чуқурроқ таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, у ўз даврининг ниҳоятда маълумотли кишиси бўлган. Араб ва форс адабиёти, ўтмиш файласуфларининг таълимотини яхши билган, замондош сўфий шоирларнинг кўпчилиги билан шахсан таниш бўлган”.¹ Умуман адабиётшуносликда Юнус Эмре девонинг ўнга яқин нусхаси маълум ва машҳур.

Тасаввуф таълимоти VIII асрда Шарқий Арабистон, аниқроғи Ироқда пайдо бўлиб, сўфийлар дунё бойликларига қарши

1 Литература Востока в средние века. М., 1970 г. стр.336.

чикқанлар. Мураккаб таълимот бўлган тасаввуфнинг асоси инсон ва унинг худога муносабатидир. Сўфий шариат, тариқат, маърифат босқичларидан ўтгачина ҳақиқатга эришади, яъни “Худонинг жамолига” етишади. Тасаввуф тариқатининг мураккаблиги, йуналишларининг кўплиги туфайли мутасаввф шоирларни бир ёклама тушуниб ҳоллари ҳам кўп бўлган. М.Ф. Купрулу, М.А. Айний каби турк олимларининг илмий тадқиқотларида сўфизмнинг минга яқин таърифи ва тавсифи борлиги айтилган. Маънавий бойликни ҳақиқий бойлик деб билган Боязид Бистомий, Мансур Халлож, Аттор, Жалолидин Румий, А. Яссавий, Ибн ал Арабий каби тасаввуф тарихида алоҳида ўрни бўлган алломалар ижоди Юнус Эмрега илҳом бағишлаган. Айниқса Ибн ал Арабий (1165-1224) ва Ж. Румийларнинг таъсири кучли бўлган. Ю. Эмре Румий ваъзларини эшитиш учун Конья шаҳрига келади ва Румий асос солган мавлавий сулуки зикрларида иштирок этади. Румий билан учрашув Эмрени янада фаол тасаввуф тарғиботчисига айлантиради. Шоир Ж.Румий билан кўришганлигини шундай таърифлайди:

Мавлоно Худобеннигор бизга назар қилади
Унинг кўркли назари кўнглимиз ойнасидир.

Ю. Эмре шеърлятида сўфиёна ғоянигина эмас, сўфиёна образ ва размларни ҳам кўрамыз. Тасаввуф шоирлар ижодида маъшуқа, дўст деб худони назарда тутганлар, шамга ўзини ураётган парвона - илоҳга интилиш, май ичиб маст бўлиш - илоҳий завқ, жазава, ёр билан висол илоҳ билан бирлашиб кетиш каби.

“Сўфиёна поэзия қонунларига кўра худо тўғрисида фақат аллегорик тарздагина сўзлаш мумкин. Шунинг учун ҳам уни дўст ёки маккора маъшуқа деб атаганларки, телбаларча севиб қолган дарвишнинг қалби унга интилади. Тасаввуф поэзияда лирик муҳаббат поэзиясининг образли тилидан усталик билан фойдаланилган”.¹

¹ А.В.Гарбузова. Турк адабиёти классиклари. Т., 1960. 22-бет.

Ю. Эмре шеърларидаги реал, дунёвий образлар мағзида илоҳга интилиш ётади:

Йўлдош бўлайлик иккимиз,
Кел, дўстга борайлик кўнгил
Ҳолдош бўлайлик иккимиз,
Кел, дўстга борайлик кўнгил

Ю. Эмре пантеист сифатида ҳар бир нарсани худонинг бир зарраси деб билади. Ўзлигини табиат билан қоришиб кетгандек ҳис қилади. У инсонни ҳам худонинг бир зарраси деб билар экан, худони улуғлаш билан инсонни улуғлагандек бўлади. Ҳар бир нарса аслига интилганидек, инсон ҳам аслига интилади, яъни худога интилиш керак, интилиш илоҳий ишқда кўринади. Бу йўлда инсон, яъни ошиқ турли ҳолатларга тушиши мумкин.

Гох эсаман еллар каби
Гох шошаман йўллар каби
Гох тошаман селлар каби
Кел, кўр мени ишқ найлади!

Мен Юнуси бечораман
Бошдан-оёга яраман
Ёр элида овораман
Кел, кўр мени ишқ найлади

Ошиқнинг (шоирнинг) маъшуқа (худога) ишқи, илоҳга етишувга интилиши тасаввуф шоирлар ижодида кўп учрайди. Ўзидан кейинги яшаган ва туркий тилда ижод қилган деярли барча мутасаввуф шоирларга таъсири кучли бўлган Аҳмад Яссавий “ҳикматида” буни янада яққол кўрамыз.

Ишқ бозори улуғ бозор, савдо ҳаром,
Ошиқларга сендан ўзга ғавғо ҳаром,
Ишқ йўлига кирганларга дунё ҳаром,
Ҳарна қилсанг, ошиқ қилғил парвардигор.¹

Ҳожа Аҳмад Яссавий сатрлари билан юқорида келтирилган мисра Ю. Эмре мисраларида ҳамоҳанглик Юнус Эмре А. Яссавий ижоди билан таниш бўлган деган фикрни тасдиқлагандек бўлади. “Туркистонлик Аҳмад Яссавий - деб ёзганди шоир Тоҳир Қаҳҳор - биринчи бўлиб шеърятда, хусусан исломий – туркий адабиётда илоҳиёт билан боғлиқ бир санъат йўлини очди: бу йўл бутун эски Турк элини - Турон дунёсини исломиятга – башарият эришган энг тўғри руҳоний ва маънавий яшаш йўлига даъват этди. Унинг бу даъвати Олтой ва Тангри тоғларидан ошиб ўтароқ бутун Ҳиндистонда, Хазарда, Туркияда, Эрон ва Араб ерларидаги турклар юрагида садо берди. Бу садо инсоннинг ўз Яратганини танишга ва севишга, у яратган нарсаларга муҳаббат билан яшашга даъват этди”.²

Дарҳақиқат, Ю. Эмре мисраларида ҳам мазмунан, ҳам шаклан ҳазрат Яссавий ижодига ҳамоҳанг мисраларни учратамиз. Яссавий: “турли-туман кийганлар, тотли-тотли еганлар, тупроқ аро ётмишлар” деса, Эмре “Тонгла қабристонга бордим, кўрдим жумла жаҳон ётар” матласи билан бошланадиган ғазалида Яссавий фикрларини давом эттиргандек “Юнус сен агар ҳақиқий ошиқ бўлсанг, ўзингни бойлик билан беама, ўзини бойлик билан беаганлар бунда тупроқ бўлиб ётибдирлар”, - дейди. Эмре ижодидаги бундай оҳанглари тарки дунёчиликнинг тарғиби сифатида эмас, аксинча шоирнинг руҳий исёни сифатида тушунмоқ лозим. Юнус Эмре ҳам ижтимоий воқеликдан норозиликларини шу тариқа ифодалади. Унингча ҳақиқий ошиқ (сўфий) жаннатни орзу қилмаслиги, дўзахдан кўркмаслиги керак. Олий мукофот қалбни поклаб, қалбан Оллоҳга (ҳақи-

1 Хуршид Даврон. Қажнус. Т., 1987. 79-бет.

2 Аҳмад Яссавий. Хикматлар. Т., 1991. 106-бет.

катга) етишмоқликдир. Шоир фикрларини ифодалашда бадий санъатлардан, анъаналари Жолинус, Мансур Халлож, Румий, Хусрав, Анушервон каби кўплаб тарихий шахсларнинг номларининг учраши, қорун, Мажнун, Лайли каби фольклордан ёзма адабиётга кирган тимсоллар ва “қуръон”, “Таврот”, “Инжил”дек муқаддас китоблардаги ривоятларга ишорани, бу китоблардаги рамзлардан фойдаланишни кўрамиз, бу шоирнинг чуқур маълумотли бўлганидан далолат беради.

Ҳаёт ва ўлим, мутлоқ борлик, илоҳий ишқ, табиат билан узвийлик Эмре ижодининг асосий мавзудир. Шоир ўз фикрларини ифодалашда тарихий ва афсонавий шахслар, фольклордаги образлардан кўра ҳам кўпроқ реал ҳаётдаги, табиатдаги нарсалардан фойдаланади. Масалан, шоир оддий дарахт умрини инсонга қиёслайди. Ниҳолнинг ўсиб улкан дарахт бўлишини, гуллаши, бир қанча вақт гуркираб яшнаши ва охири қуриб ҳалок бўлишида инсоний ҳаёт фалсафасини кўради. Фасллар - қиш ва ундан сўнг баҳор келиши эса узоқ ҳижронда бўлган ошиқнинг ёр висолига етиши сифатида намоён бўлади, киши кўнглидаги баҳор, унинг ёрини кўриб дилига нур югургани, қалбидаги чачаклари очилгани. Эмре сўфий шоир сифатида инсон ва табиатни доимо уйғунликда кўради. Жонли, жонсиз табиат илоҳийликнинг турлича кўринишларидир холос. Эмре шеърларида учрайдиган булбул, қарға, булут, дарахт ва бошқа кўпгина образлар шоирга ҳақиқатни айтишга хизмат қилади. “Кул-ил-ақ” - тўғри сўзни айтиш Юнус Эмре шоиридир. Эмре ҳақиқатни улкан денгизга, ёлғонни шу денгизда пароканда бўлган кемага қиёслайди. Башариятнинг илғор фарзандлари инсон эрки, ҳақиқат учун, қайсидир шаклда курашганлар. Юнус Эмре “худо” инсон қалбида, инсон ўз қалбида “илоҳ”ни топмаса, бошқа ҳеч қаерда тополмаслигини айтиб, инсонни илоҳий даражада улуғлар экан, бундан “инсон ҳеч қачон кул бўлиши керак эмас”, - деган мазмун чиқади. Шоир лирикасидаги инсоний “май” ҳам ботиний ҳам зоҳирий, ҳам аввалий, ҳам охирийдир.

Шоирнинг фалсафий қарашлари дидактик руҳдаги “Рисолат-ал-Нусҳия” (рисола кичик китобча, нусҳа-(насихат), ақлдир. “Насихатлар рисоласи” дейиш мумкин) достонида яна ҳам равшанроқ акс этган. “Рисолат-ал-Нусҳия” достони 1307 йили яратилган бўлиб, 600 байтдан ошқроқдир. Асарнинг кириш қисми назм ва насрда ёзилган. Достон ўз навбатида яна олти қисмга бўлиниб, ҳар бир қисм алоҳида номланган. Аллегорик руҳдаги “Рисолат-ал-нусҳия” ичидаги ҳар бир достон мустақил сюжетли ва фикран туғуллангандир. Булар қуйидагича номланган:

1. “Руҳ ва Ақл” достони.
2. “Қаноат” достони.
3. “Нафрат” достони
4. “Сабр аҳволи”.
5. “Нокаслик ҳоллари”.
6. “Ақл” достони.

“Рисолат-ал-нусҳия”да Юнус Эмре қарашлари янада ёрқинроқ акс этган. Достонда шоирнинг дунёни идрок қилиши, борлиқни билишда Ақл ва Ўтиқод асосий қуролиги кўрсатилади. Унга мувофиқ инсон атрофидаги аниқ моддий борлиқни билишдан бошлаб, моддий борлиқдан ташқари бўлган “мутлақ ақл” ҳақиқатни билишгача бўлган йўлни ўз ақл-идроки, қалб шуури билан ҳис қилиб босиб ўтиши керак. Асарнинг кириш қисмида шоир тўрт унсур – ер, олов, сув, шамол (ҳаво) ҳақида сўз юритади. Инсон ҳам дунёнинг бир бўлаги сифатида шу тўрт унсурдан яратилган. Одамдаги яхши ва ёмош хусусиятларнинг асоси ҳам, инсон характери - саъжиясидаги қарамаққаршилиқлар ҳам мана шу унсурлардандир. Ю. Эмре кўпроқ, шунинг учун доимо охир оқибатда яхшилиқ енгиб чиқади. Мажозий бу асарда воқеалар “Ақл” деб номланган шаҳарда кечади. Шаҳардаги кураш, инсондаги зиддиятларнинг Кибр ва Камтарлик, Хасислик ва Сахийлик, Очкўзлик ва Қаноат, Ёлғон ва Ҳақиқат

ўртасидаги курашдир. Инсондаги “Раҳмоний ва шайтоний” кучларнинг курашидир, бу. Нафс, очкўзлик балосини шундай таърифлайди шоир:

Бу нафс ўғлонлари тўққиз кишидир,
Нифоқ ва ширк келтирмақ алар ишидир
Катта ўғил Хасислик яхшилик қилмас
Жаҳон мулки анинг бўлсада унга етмас.¹

Инсон ўзидаги иллатлардан - очкўзлик, хасислик, худбинлик, манманликлардан қутилиши лозим, зеро, инсоннинг имкониятлари чексиз, руҳий камолоти бениҳоя юксакдир, – дейди шоир. Инсон қудратига ишонч, агар у хоҳласа ҳар қандай тўсиқларни енга олишини кўрсатиш дostonга нуманистик руҳ бағишлайди. Зотан, одам қалб қусурларидан ўзи қутилмаса, у ўзлигидан қочиб ҳеч қаерга боролмайди. Дидактик дostonнинг ажойиб намунаси бўлган “Рисола-ал-нусхия” Юнус Эмренинг инсон руҳий қудратига ишончи, ҳурфикр шоирнинг ҳақиқатга етишиши йўлида ҳеч қандай машаққатлардан қайтмаслигининг назмий инъикосидир.

Ю. Эмре турк шеърляти тарихида “ошиқлар шеърляти” деб ном олган йўналишнинг асосчисидир. Ўзбек китобхонлари Ю. Эмре шеърлятини Хуршид Даврон, Азим Суюн, Жамол Камол, Тохир Қаххор, Нафиса Султонкулова таржимасида ўқимокдалар.

¹ Али Чичекли. Юнус Эмре. Истанбул, 1971, 164-бет (асар турк тилида).

АҲМАДИЙ (1329-1413)

Тожиддин Аҳмад ибн Иброҳим ҳаёти ва ижоди ҳақида бизгача етиб келган маълумотларда чалкашликлар мавжуд. Манбаларда шоир туғилган ва вафот этган саналарда ҳам фарқ бор. Гармиёнда (баъзи манбаларда Сивас, Истанбул кўрсатилган) туғилган Аҳмадий бошланғич маълумот олгач, билим олиш учун Қоҳирага жўнайти. Қоҳирада ўз даврининг машҳур табиби Шамсиддин Мухаммад ал Фанорийдан табобат илмини ўрганади. Аҳмадийнинг Қоҳирада неча йил яшаганлиги ва қачон ватанига қайтганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. У 1403 йили Амасъега келганда, Анқара яқинидаги жангда Боязид устидан ғалаба қозонган Амир Темур ҳам ўша ерда экан. Аҳмадий Темурга бағишлаб қасида ёзади ва Темур уни ўзига нодим қилиб олади. Лекин, тез орада Аҳмадий Амасъедан қочиб кетади жуда юқори баҳолаганида хайрон бўлган Темур шоирдан ўзини баҳолашни сўрайди. Аҳмадий Темурнинг камари қанча турса, ўзини ҳам шунча баҳолайди. Темур бунингдек хазилга аввал кулган бўлса ҳам, аммо кечира олмади. Буни яхши билган Шоир бир кечада Боязиднинг тўнғич ўғли шахзода Сулаймон ҳукмдорлик қилаётган Эдирна шаҳрига жўнаб қолади.

Тахт талашган шахзода Мехмет ўз акаси Сулаймонни 1410 йилда ўлдиради. Аҳмадий яна Амасъега қайтиб келиб умрининг охиригача шу ерда қолади.

Шахзода Сулаймон саройида яшаган вақт Аҳмадий учун сермахсул ижодий давр бўлади. У ҳукмдорни улуғловчи бир қанча қасидалар ва ғазаллар ёзади. Аҳмадий номини турк адабиёти тарихига олиб кирган машҳур “Искандарнома” достонини ҳам шоир ўша вақтда яратган.

Искандар Зулқарнайн машҳур тарихий шахслардан бўлиб унинг ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар тўқилган. Шарқда биринчи бўлиб Искандар образини бадий адабиётга олиб кирган шоир Абулқосим Фирдавсийдир. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си бу пайтда хали турк тилига таржима қилинмаган

бўлса ҳам араб ва форс адабиёти билан яхши таниш булган Аҳмадий “Шохномада”дан хабардор бўлиши мумкин. Аҳмадий ўз достонини яратишда асосан Низомийга шунчаки эргашгани йўқ, аксинча ижодий ёндашди. У достонга Кичик Осиё тарихидан ҳикоя қилувчи бутун бир боб киритди. Аҳмадий “Искандарнома” да ўз даврининг илм фани ҳақида анча кенг маълумотлар берганки, бу айниқса қимматлидир. Шунингдек у усмонийлар сулоласининг тарихини ҳам анча мукамал ёзади. Традицион Шарқ адабиётида Искандар образи олижанобликка хизмат қилувчи ҳукмдор, адолатпарвар, идеал шох сифатида тасвирланган. Бу нарса Аҳмадий достонида ҳам кўринади. Аҳмадий Искандарни Эрон тахтининг вориси, македониялик Филиппнинг қизига уйланган Доронинг ўғли сифатида тасвирлайди. У буюк алломалар Арасту, Сукрот, Афлотун, Гиппократлардан таълим олади. У ҳарбий юриш қилиб-Хиндистон, Хитой, Миср ва бошқа кўпгина мамлакатларни ўзига бўйсунтиради. Искандарнинг саргузаштлари ниҳоятда қизиқарли қилиб ҳикоя қилинади. Искандар Зулқарнайн муқаддас шаҳар Маккани ҳам забт этгач, ўзини бутун дунё ҳукмдори деб билиб, энди ўлмасликни, бу дунёда боқий қолишнинг йўлини қидиради. У тириклик сувини топиш учун Зулмат мамлакатига сафар қилади. Аммо тириклик сувини топиш унга насиб қилмайди ва тез орада Искандар вафот қилади. Аҳмадий достон ёзишда фақат Фирдавсий ва Низомий асарларигагина суяниб қолмади. У Искандар ҳақидаги халқ тўқиган афсоналардан ҳам фойдаланади. Шунинг учун Искандар билан Гулшохнинг муҳаббати ҳақида ишқий романтик тарихни достонига киритди. Сўфиёна асарларга хос бўлган икки йўналишлик, яъни реал борлик ва мажозийликнинг қоришиб кетиши “Искандарнома”нинг характерли хусусиятларидан. Аҳмадий илм-фанни тириклик суви деб билади. Илм-фанни чуқур эгаллаган кишининг номи адабийликка эришади. Искандар билан олишадиган ёвуз кучлар инсондаги иллатлар тимсолидир.

Сўфий адабиётида илм-фан ҳақиқатга олиб борувчи йўл сифатида қаралган. Шунинг учунми шоир достонида илм-фан ҳақида кенг маълумот берилган. Бадиий жиҳатдан дoston жуда юксак даражада эмас. Аммо 16500 мисрадан иборат бўлган бу дoston, турк тилида, дунёвий темада яратилган илк маснавий сифатида, ўша давр адабий савияси, маърифий даражаси, тил намунаси сифатида аҳамиятлидир. Аҳмадийнинг иккинчи дostonи “Жамшид ва Хуршид” ҳам форс адабиёти таъсирида ёзилган. Чин подшосининг ўғли Жамшид тушида гўзал бир қизни кўриб севиб қолади. Жаҳоннининг кўп мамлакатларини кезган сайёҳ рассомдан тушида кўрган қиз юнон ҳукмдорининг қизи – Хуршид эканлигини билади. Жамшид юз минглик қўшин билан Рум элига қараб жўнайди. У сувсиз саҳролардан, қалин ўрмонзорлардан ўтиб, йиртқич хайвонлар билан олишади, жанг қилиб аждаҳони, девни енгади. Денгизда кемаси ҳалокатга учраб, ўзи тасодиф билан кутилиб қолади ва Румга келади. Хуршид ҳам бир кўрганда Жамшидни яхши кўриб қолади. Икки севишганлар ўртасидаги муҳаббатга Хуршиднинг онаси қарши чиқади. Кўпгина саргузаштлар, рақиблар билан яккама-якка жанг қилишлар оқибатида икки севишган муродларига етадилар ва Жамшиднинг ватани Чин юртига келадилар. Аҳмадийнинг бу дostonи ҳам тасаввуфий руҳда бўлиб, образлар аллегорик маънога эга. Жамшид ва Хуршид ҳақиқат ва илоҳ бўлса, аждаҳоманманлик, унинг етти боши-ҳасад, кибрлик, очкўзлик ва бошқа иллатларнинг тимсолидир. Аҳмадий дostonларида тасаввуфни тарғиб қилишга интилган бўлса, у лирик шеърларида реал ҳаётга бир мунча яқинлашади. Фузулий Аҳмадийни ҳаёт шодликларини куйлашда Абунувосга тенглаштирганди. Аҳмадий шоир бўлибгина қолмай, моҳир таржимон ҳам эди. Ибн Синонинг “Ал-қонун” китобини турк тилига таржима қилган.

Саккиз минг байтдан ортиқ девони қасидалар, ғазаллар, таркибандлардан иборат. Қасидаларнинг кўпи Амир Сулаймонга бағишланган. Замонасининг машҳур шоири бўлган Аҳмадий хаттотлик ҳам қилган, мусаввир бўлган

ҲОЖИ БАЙРАМ (1352-1429)

Ўз даврида шоир ва шайх сифатида жуда катта эътиборга сазовор бўлган Ҳожи Байрам Чубук дарёсининг водийсидаги Зулфозил қишлоғида дунёга келди. Унинг отаси Аҳмад деҳқончилик билан шуғулланган. Бошланғич маълумот олгач, таҳсил олишни мадрасада давом эттиради. Ҳижоз ва Шомга бориб тасаввуф шайхларидан таълим олади. Бурса ва Оқсаройда бўлиб, сўнгра Анқарага келиб мударрислик қилади. Тасаввуф таълимотини пухта ўрганган Ҳожи Байрамнинг ўзи ҳам пирлик мақомига етиб “Байрамийлик” (маломатийлик) тариқатига асос солади. Маломатий тариқатидагилар ўзларининг фазилатларини кўз-кўз қилмас, кенг халқ оммасидан ўзларини юқори қўймас, аксинча халқнинг оғирини енгил қилишга ҳаракат қилардилар... Ҳожи Байрам асос солган тариқат дарвешлари ўзларини кўпчиликдан олиб қочмай фойдали иш билан шуғулланиши даркор эди. Деҳқончилик, тижорат ҳатто лозим бўлса аскарлик ҳам қилишарди. Умуман халққа фойдали бир иш билан шуғулланиш уларнинг маслакларидан бўлган. Байрамийлик тариқати тасаввуф оқимининг халққа фойдали, халқ манфаатини кўзловчи йўлларида бири деса бўлади. Байрамийлик тариқати халватийлик ва нақшбандийлик тариқатлари асосида вужудга келган дейиш мумкин. Бунда Ҳожи Байрамга Оқсаройдаги Шайх Ҳамидий Валининг таъсири кучли бўлган. Ҳожи Байрамнинг тасаввуфий руҳда шеърлар айтувчи текке шоири ва шайх сифатида обрўси шу қадар ошиб кетдики, ундан чўчиган султон Мурад II уни Эдирнага юборади. Кейинчалик яна Анқарага келишига рухсат бериб, ҳатто унинг дарвешларини солиқдан озод қилади. Ҳожи Байрам Анқарада жоме мударриси бўлса ҳам далада муридлари билан баробар меҳнат қилган. Тирикчилик учун лозим нарсаларни ўзлари ишлаб топиб, ортиқчасини мухтожларга улашган. Тасаввуф буюк шайхлари ва фозиллари орасида Ҳожи Байрам жуда обрўли бўлиб, уни Анқаранинг

маънавий қиёфаси санардилар. Мавлоно Жалолиддин Румийдан кейинги улуғ шайх ва шоир деб билардилар. Ҳожи Байрам текке шоири сифатида довруқ қозонган экан, турк текке шеърияти ҳақида бироз маълумот бериш ўринлидир. Текке-маълум бир тариқатдаги дарвешларнинг йиғиладиган даргоҳи. Илк текке Шомда (Сурия) VIII асрда Абу ҳошим томонидан қурилган. Ҳар бир тариқатдаги дарвешларнинг саломлашиши, кийиниши, соч-соқол кўйишлари ўзига хос бўлган. Тариқатдаги зикр тушиш усуллари ҳам турличадир. Теккелар асосан тасаввуфий руҳда шеърлар ўқилиб, мусиқага солинган. Текке шоирларининг кўпчилиги тариқатлардан етишган шайх ва дарвешлардир. Фикрий асоси исломият ва тасаввуф. Оллоҳнинг гўзал сифатларини мадҳ этиш, жамоли мутлаққа ошиқлик, ишқи илоҳий улар шеъриятининг асос мазмунидир. Текке шоирлари девон шоирларидан фарли ўларок, кенг халқ оммасига хитобан шеърлар ёзганлар. Тариқатларнинг марказдан узоқ қишлоқларда ҳам кенг тарқалганлиги, омманинг асосий қисми саводсиз бўлганлиги сабаблари ҳам текке шоирларини содда тилда, халқ оммаси тушунарли тарзда ёзишларини талаб қилгандир. Текке шоирлари ўз асарларини ўқимишли фозиллардан, саводсиз чўпонгача тушунишини истардилар. Кўпчилик тез илғаб олиши учун асарларни куйга солиб, кўшиқ тарзида куйлашдилар.

Текке шоирлари кўпроқ Анадўли шаҳар, қишлоқларида яшаб ижод этганлар. ҳамманинг маънавий юксалишида, билим ва хунар эгаси бўлишида бу шоирларнинг хизмати каттадир. Уларнинг ўзлари ҳам илмли кишилар бўлиб, араб, форс тилларини билар ва замонавий билим савиясидан ҳам хабардор бўлганлар. Чуқур фалсафий фикрларни халқ тушунадиган тарзда, содда тилда англата олганлар.

Текке шоирлари асарларини девон шоирларидек ғазал, маснавий шаклида ёки халқ кўшиқлари (кўшма, турку) тарзида ёзганлар. Махсус текке назм шакли йўқ. Вазн асосан бармоқ вазни бўлиб, аруз ҳам қўлланилган. Текке шоирлари назм

тилига алоҳида эътибор берганлар. Текке шеърляти тили девон шеърлятидек мураккаб, ёки соз шоирлариникидек жуда содда ҳам бўлмаган. Бунинг сабаби уларнинг шеърлярида тариқат тушунчалари, илми, фалсафаси акс этиши ва айни пайтда кўпчилик англай оладиган бўлиши кераклигидир. Айтиш мумкинки текке шоирлари тили девон ва соз шоирлари тили оралиғидаги шеър тилидир. Текке шоирлари асосан сўфиёна ишқ, дунёнинг фонийлиги, нафснинг қабоҳати, инсоний ахлоқ мавзуларини қаламга олиб жўшқинлик билан куйлаганлар. Рухнинг ҳолати, соғинч ва истаклар илоҳий ва реал ҳаётнинг гўзал тасвирлари билан қоришиқ ҳолда акс эттирилади. Бу йўлда текке шоирлари девон шеърлятида халқ шеърлятида қўлланган мажозлар, рамзлардан, халқ мақол, маталларидан, тариқат атамаларидан усталик билан фойдаланадилар. Турк текке шеърляти XIII асрдан бошланиб XIV-XV асрларда энг гуллаган даврдир. XX асргача текке шоирлари асарлар яратсада, аввалги шукуҳи сусайган эди. Ўрта асрлар турк шеърлятидаги асосий уч йўналишнинг бири бўлган текке шеърляти (яна девон шоирлари ва соз шоирлари ижоди кўзда тутилади) ўзига хос фикрлаш тарзи билан ажралиб туради.

Ана шундай ўз йўлига эга бўлган шоир Ҳожи Байрам тариқатда ўз йўлини очганидек, шеърлятда ҳам “мактаб” яратганининг турк адабиётшунослари алоҳида таъкидлайдилар (мн. А. Қабоқли). Унинг халифаси бўлган, ёки тариқати шайхларидан етишиб чиққан шоирлар Визоли Қайғусиз (?-1562) Аҳмад Сарбон (1545-1646), Шайх Ибраҳим (?-1655), Ғоибий (?-1663), Идрисий Мухтефий (?-1615), Сари Абдуллах (?-1660) каби шоирларни Ҳожи Байрам издошлари дейиш мумкин.

Ҳожи Байрамнинг шеърляри Юнус Эмре шеърлярига ҳамоҳангдек. Бир мисра ёки байтда ишқи илоҳий ҳақида, бирор фалсафий фикрни тушунарли тарзда баён қилиб бериш Ҳожи Байрам шеърлярининг хусусиятларидан. Туркий тилда сўфиёна қарашларни нозик лирик услубда ифодалаш,

ўйноқилик хос унинг шеърларига. Шоир ёниб яшамокни, кўнгли ҳамиша пок тутмоқни тарғиб қилади.

XIV аср охири XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган текке шоирларининг пешқадами, файласуф. Байрамийлик тариқатининг асосчиси Ҳожи Байрам миллат маънавиятининг юксалишида муҳим хизмати синган шахслардандир.

ЮСУФ СИНОН ШАЙХИЙ (1371-1422-23)

Турк адабиёти тарихида шайх аш-шуаро, яъни шоирларнинг шайхи номи билан улуғланган Юсуф Синон Гармиёний – Шайхий Гармиён (Кутахя) бейлигида 1371 йил дунёга келди. Шайхий ҳақида адабий манбаларда бизгача-анча мунча маълумотлар етиб келган. У ўз юртида бошланғич маълумот олгач, билим олиш учун Эронга кетади ва у ерда офтальмологияни (кўз табиби) чуқур ўрганиб, малакали табиб бўлиб етишади. Ю. Шайхий Эрондан Эдирнага келиб 1410 йилгача султон Сулаймон саройида хизмат қилади, сўнгра Бурсада Мехмед 1 даволаганлиги учун сарой бош ҳакими лавозимига эришади. Ю.Синон Шайхий даврининг улуғ табибларидан бўлса ҳам унинг машҳурлиги шоирлиги туфайли эди. Ҳазаллари билан танилган Шайхий Султон Муроддан “Низомий Ганжавий” “Хамса” сидан бирор дostonни турк тилига таржима қилиш топшириғини олади ва “Хисрав ва Ширин” дostonини турк тилига таржима қилади. Маълумки, самонийлар ҳукмдори бўлган Хусрав Парвиз (VII аср) ва унинг гўзал, садоқатли рафиқаси Ширин ҳақида, адабиёт оламида биринчи Фирдавсий машҳур “Шохнома”сида ёзганди. Низомий дostonини биринчи маротаба туркий тилга Олтин Ўрдалиқ шоир кутб эркин таржима қилган. 1367 йилда Фахриддин Ёқуб ибн Муҳаммад-Фахр тахаллусли шоир Ойдин бегининг илтимосига кўра, Низомий асарини усмонли туркчасига эркин таржима қилади. Аммо, Фахрий ўз дostonига “Шохномадан” баъзи бобларни (М; Баҳром

Гўр ҳақида) киритади. Ю.Шайхийнинг “Хусрав ва Ширин” достони усмонли турк тилида, шу мавзуда бўлган иккинчи дoston эди.

Шайхий Султон Мурод 11 нинг буйруғига кўра Низомий “Хамса” сининг “Хусрав ва Ширин” достонидан 1000 байт таржима қилиб, султонга тақдим этади. Мамнун бўлган Мурод 11 шоирга Доқузлар қишлоғини ином қилади. Шайх Доқузларга кетаётганда қишлоқнинг аввалги эгаси томонидан уюштирилган қароқчилар ҳужумига учрайди ва ўзи зўрға қочиб қутилади.

Мана шу воқеа таъсирида Шайхий “Харнома” сатирик асарни ёзади. “Харнома” турк адабиёти тарихида ёзилган илк ҳажвий асар бўлиб, бу дoston ҳақида биринчи маротаба 1917 йил проф.Фуад Купрулду маълумот берган. Асар 126 байтдан иборат бўлиб, илк 12 байт тавҳид ва наътдир. Подшоҳга бағишланган 26 байтлик майдҳия бор. Дoston масал шаклида бўлиб, асосий мавзуни Эронлик шоир Амир Ҳусайиннинг асаридан олинган бўлса ҳам, Шайхий илк бор юқори мансабли шахслар ҳақида ҳажвий гап айта олди. Хўкизга ҳасад қилиб, унингдек шох истаб, кулоқларидан ҳам айрилиб қолган эшак ҳақидаги масал Шайхий достонида ижтимоий мазмун касб эта олган.

Шайхийга катта шухрат келтирган “Хусрав ва Ширин” 6944 байтдан иборат бўлиб, шоир таржимани тўлиқ охирига етказа олмаган. Низомий достонига эркин ёндошган Шайхий бу дostonда Хусрав, Фарҳод ва Ширинлар томонидан айтилган 26 ғазални киритган. Фарҳод образи ҳам жуда ёрқин яратилган. Низомий “Искандарнома”сини эркин таржима қилган. Аҳмадий асар тилини соддалаштиришга ҳаракат қилган бўлса, Шайхий “Хусрав ва Ширин”да аксинча араб, форс сўзларидан кўпроқ фойдаланади. Шайхнинг бир девони бизгача етиб келган ва девон икки маротаба нашр қилинган. Девонда 20 қасида, 2 таркибанд, 3 таржибанд, 2 мустаҳзод, 200 ғазал бор. Проф. Али Ниҳод Тарлан 1946 йилда биринчи

нашрини тайёрлаган. Девондаги ғазаллар асосини сўфиёна рухда бўлиб, шоир ўзини бир ошиқ дарвеш деб билади. Унинг назарида бутун дунё дафтардир, унга гуллар билан севикли ёр тасвирини ёзиш керак. “Жон булбули ёр юзини кўрмаса ғамни унутмас, жаннат боғи ҳам кўзга қафас кўринади”.

Шайхий ғазаллари тасаввуфна мажозларга бойлиги, бадий анъаналар моҳирона қўлланганлиги, нафислиги билан ажралиб туради.

АҲМАД ПОШО

(?-1497)

XV аср турк адабиётининг энг ёрқин юлдузларидан бўлган шоир Аҳмад Пошо, ўша вақтда усмонлиларнинг пойтахти бўлган Эдирна шаҳрида туғилди. Унинг отаси Валийуддин Илёс Мурод 11 нинг қозиаскари, яъни бош харбий қозиси эди. Ўз даврида яхши маълумот олган Аҳмад Пошо фаолиятини Бурсадаги Муродия мадрасасида мударрисликдан бошлади. Тез орада Эдирна қозиси бўлди. 1451 йил тахтга ўтирган Фотих Султон Меҳмет назарига тушган Аҳмад Пошо қозиаскар, шахзодалар отабеги ва вазир лавозимигача кўтарилди. Вазир Аҳмад Пошо кўплаб шоирларга валинеъматлик қилади, устози Малихийнинг султонга таништириб, хурматини бажо келтиради. Аммо саройдаги курашлар шоир Аҳмад пошони ҳам четлаб ўтмайди. Шоирнинг “ахлоқсиз”лиги ҳақида подшога чақув бўлади ва Аҳмад Пошо зиндонга ташланади.

Йеди-Куле (етти минора) зиндонида ётган шоир “Карам қасидаси”ни ёзиб султонга етказадикки; “кулларнинг адашмоғи мумкин, аммо подшонинг авфи қаерда” мисраларини ўқиган шоҳ шоирни авф қилиб Бурсага жўнатади. Шоир Бурсада Орхан ва Муродия мадрасаларида дарс беради. Кейинчалик Анқара санжақбейи этиб тайинланади, Меҳмет иккинчининг вафотидан сўнг тахтга чиққан Боязид 11 Аҳмад Пошога илтифот кўрсатиб Бурса санжақбейлигини беради. Айрим манбаларда Аҳмад Пошо оила курмаганлиги айтилса,

бошқаларда Фотих Мехмет Аҳмадни Тўти исмли жорияга уйлантиргани, шоирнинг бир қизи бўлиб, қизи ҳам хотини ҳам эрта вафот этгани, ундан сўнг Аҳмаднинг оила қурмаганлиги айтилади. Аҳмад Пошо умрининг охиригача Бурсада яшайди ва 1497 йил қазо қилгач ўзи қурдирган мадрасага дафн қилинади.

Аҳмад Пошо лирик шоир бўлиб, унинг шеърляти турк адабиёти тарихида ўзига хос ўрин тутди. Аҳмад Пошо дунё гўзаллигини тариф этар экан, инсон мана шу гўзалликдан баҳраманд бўлишини куйлайди. Шоир сифатида у Ҳофиз Шерозий ижодини бир намуна деб билган ва ижодда унга эргашган. Аҳмад Пошо ғазаллари ўзининг нафислиги араб, форс сўзларини қўллаши билан ажралиб туради. Шоир ижодини икки даврга бўлиш мумкин. 1. А. Пошонининг зиндонбанд бўлгунига қадар ёзган ижоди. Бу даврда шоир қасидалар ва ғазаллар ёзиб ижодда кўпроқ форс шоирларига (Ҳофиз) эргашган. 2. Ҳазрат А. Навоий билан танишгандан кейинги шеърляти. Манбаларда кўрсатилишича 1481 йил А. Навоий ўзининг 33 ғазалини Султон Боязид 11 га юборган. Султон бу ғазалларни Бурсага, Аҳмад Пошога жўнатади ва Навоий ғазалларига назира бағишлашни шоирдан сўрайди. Аҳмад Пошога А. Навоий ғазаллари шунчалик маъқул келадикки А. Пошо Навоийнинг 33 ғазалига назира бағишлайди. Мана шу назиралардан бири;

Зулфингки узорингда этар жилвалар,эй дўст
Товуси жунондирки очар болу пар, э дўст
Хаттинки тилсим этди лабин доирасига
Ширинлик учун мушк ила афсун ёзар, э дўст.
қўй, борма қуноғига рақибинг, билурсен
Ит бўлган ерга ҳеч малак этмас, гузар, э дўст
Зулфи сиёхнинг чикмади зебо кулохиндан
Зероки харир ичра булур мушки тар, э дўст
Воиз сўзига воқиф ўлуб, ёз тукмади чапшим.

Сард бўлса-ҳаво бўлмагай мардумда гар, э дўст
Не вaж хила юз сурмағай Аҳмад аёғингга,
Не бош ила тарк этмагай йўлингда сар, э дўст

Шоир ўзининг Фотих Меҳмет замонидаги кунларини эслаб, ўзини А. Навоийга Фотихни Хусайин Бойқарога қиёслашга ишора бор.

Аҳмад Пошо ғазалларида муҳаббат бош мавзу. Шоир ўзини “Муҳаббат куйчиси” лигини айтади. Севги жамики шодликларнинг айна пайтди ғам-андуҳнинг сабабчисидир, у ошиқ-машуқ муносабатларини тасвирларкан, табиат кўришпларидан усталик билан фойдаланади.

Хар кимин ким хамдами гул юзли бир жанон ўлур
Хонаси жаннат киби доим бохористон ўлур
Ошуғу машуққа ўхшар офтоб ила замин
Ким бири йиғлагунча бириси хандон ўлур.

(Таржима бизники А. А)

Аҳмад Пошо ижодининг, ундан кейинги кўплаб турк шоирлари ижодида таъсири кучли бўлган.

Аҳмад Пошо девонида усмонли турк тилида ёзилган ғазаллар билан баробар, араб, форс тилида ёзилган ғазаллар борким, шоир бу тилларни яхши билганлигини кўрсатади.

Аҳмад Пошо ғазалнавис сифатидагина эмас, қасиданавис сифатида ҳам машҳур бўлган. Биринчи ёзган “Сарой қасидаси” 1461 йил Султон Меҳмет Фотих Истанбулда курдирган, Европада Северал номи билан машҳур, ниҳоятда гўзал сарой ҳақидадир. Шоир саройини фотографик аниқликда тасвирлаш билан чекланмай, шоҳона одоб-ахлоқ ҳақида ҳам фикр юритади. Асар бадий жихатдан ҳам, маданият обидаси ҳақида маълумот бериши жихатидан ҳам аҳамиятлидир. Иккинчи қасида “Карам қасидаси” олижанобликни мадҳ этса, учинчи “Куёш қасидаси” Султон Меҳмед II га бағишланган.

Умуман Аҳмад Пошо усмонли тилининг кенг имконияти ўз шеърляти мисолида кўрсата олди ва ўрта аср турк адабиётини янада юксакликка кўтарди.

АЛИШЕР НАВОЙИ ВА ТУРК АДАБИЁТИ

Буюк Алишер Навоийнинг гўзалликни куйлаган асарлари, умумбашарий ғоялари жаҳон маданияти ва адабиёти тарихидаги улуғ сиймоларнинг ижоди билан ҳамоҳангдир.

Академик Н.И.Конрад уйғониш даври ҳақида гапириб, унинг VIII-IX асрларда Хитойда бошланганлигини IX-XV асрларда Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистоннинг бир қисмида давом этганлигини ва XVI-XIX асрларда Европада ниҳоясига етганлигини ёзган эди.

Уйғониш даврининг буюк вакиллари ижодида қандайдир умумийликни кўриш мумкин. В.М.Жирмунский ҳақли равишда “Алишер Навоийнинг улкан фигураси жаҳон адабиётидан алоҳида ажралиб қолган эмас. ўзбек адабиётининг буюк асосчисининг ижоди бевосита Ғарбдаги ҳамфикрларининг уйғониш даври шоир ва мутафаккирларининг илғор ғоялари билан кўпилиб кетади”-деб ёзади. Шарқ адабиёти тарихини қиёсий типологик ўрганган олимлар, бошқа халқлар адабиётининг маълум тарихий даврига хос характерли хусусиятларининг айрим тенденциялари турк адабиёти тарихида ҳам кўринишини таъкидлашади. Турк уйғониш даврини XV асрнинг иккинчи ярмидан XVII асрнинг ўрталаригача деб белгилайдилар.

Уйғониш даври турли вақтларда ҳар жойда ўзига хос тарзда кечгани билан барча халқлар маданияти ва адабиётида умумий ўхшаш томонларни ҳам вужудга келтирган. Бу давр тинанларининг умуминсоний ғояларни кўтариб чиққанлиги, башарият тақдири учун қайғурганлигидандир. Уйғониш даври алломаларининг ижоди бир халқ доирасидан чиқиб, бошқа халқ ижодкорларига таъсир қилиши шубҳасиз.

Ҳазрат Навоийнинг асарлари ўзи ҳаётлигидаёқ Ватани сарҳадидан узоқ-узоқларда машхур эди. Унинг ғазалларини

бир бор ўқиган, тинглаган киши, беихтиёр шоир мухлисига айланган, бошқа асарларини топиб ўқишга ҳаракат қилган. Ҳеч бир халқ Навоий ижоди билан танишгач, унга бефарқ бўлган эмас.

Шарқ халқлари ўртасида, айниқса туркий халқлар ўртасида А.Навоий машҳур бўлган. Шоир ғазаллари севилиб ўқилибгина қолмай, унинг ғазалларига назиралар бағишланган, эпик асарларидан илҳомланиб дostonлар яратганлар. Турк адабиёти мисолида бунинг яққол намунаси кўришимиз мумкин.

XV аср Туркиядаги энг яхши шоирлардан ҳисобланган, турк адабиёти тарихида ўзига хос ўрни бўлган шоир Аҳмад Пошо (туғилган йили номаълум, 1497 йилда вафот этган) турк шоирлари ичида биринчилардан бўлиб А.Навоий ижодига мурожаат қилган. Замондошлари кўпроқ форс, араб поэзиясининг улуғ сиймоларига тақлид қилган бир даврда Аҳмад Пошонинг Навоий ижодига ёндошиши ижобий холдир.

Эдирна шаҳрида туғилган Аҳмад Пошо Султон Меҳмед II Фотих унинг ўғли Боязид II ларнинг ҳомийлигида бўлиб, юқори лавозимларда ишлаган. 1481 йили Боязид II Аҳмад Пошони Бурса шаҳрининг ҳукмдори қилиб тайинлайди. Илмий манбалардаги маълумотларга қараганда худди шу йиллари А.Навоийнинг бир қанча ғазаллари (33та) Туркияга етиб борган. Бу ғазалларни Туркияга Боязид II га Навоийнинг ўзи юборган бўлиши мумкин. Султон дарҳол бу ғазалларни Бурсага, Аҳмад Пошога юборади ва уларга назира бағишлашга шоирдан илтимос қилади.

Бу ғазаллар Аҳмад Пошога жуда ёққанлигидан, шоир ўз кўлида бўлган Навоий ғазалларининг ҳаммасига назира бағишлайди. Аҳмад Пошо Низомий, Жомий каби улкан сўз санъаткорлари ижоди билан таниш бўлган. Лекин Навоийнинг ғазалларигина унинг ижодига жуда катта таъсир ўтказди. Аҳмад Пошонинг Навоий ғазалларига бағишлаган назиралари унинг девонларига ҳам киритилиб, эл орасида жуда машҳур бўлган ва бизнинг давримизгача ҳам етиб келган.

Навоий ғазалларида юксак бадий маҳорат, инсонпарварлик ғоялари Аҳмад Пошони шоир сифатида ром қилган бўлиши шубҳасиз.

Аҳмад Пошо Навоий ғазалларига назиралар бағишлар экан, демак у шоир ижодини жуда қадрлаган, ундан бадий маҳорат сирларини ўрганишга интиланган.

Кўринадики Аҳмад Пошо лирикасининг баркамолланишида Навоий ғазалларининг аҳамияти катта бўлган.

Турк адабиёти тарихига назар ташласак, улуғ Алишер Навоий ижоди фақат турк лирик поэзиясига таъсир қилибгина қолмай, балки йирик эпик асарлар яратилишида ҳам сезиларли таъсири бўлганлигини ҳис қилиш мумкин. Умуман, XV-XVI асрлар турк адабиёти тарихида яратилган дostonларга буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1140-1207), ўлмас “Шоҳнома”нинг муаллифи Абулқосим Фирдавсий ва Алишер Навоийларнинг таъсири катта бўлган, масалан, дунёвий мавзуда ёзилган ilk турк маснавийси “Искандарнома”нинг автори Тожддин Аҳмад ибн Иброҳим (Аҳмадий) (1329-1413) Низомийнинг дostonидан таъсиланиб, уни ўзига намуна қилиб олганлигини айтган. Шоир Шайхий (1371-1423) Низомийнинг “ҳисрав ва Ширин” дostonидан минг байт таржима қилганлиги ҳам маълум.

Тошлижали Яҳё (туғилган йили номаълум-1582) турк адабиёти тарихида “хамса” яратганлардан бири бўлиб, у Навоий “Хамса”сини жуда юқори баҳолайди.

“Мир Навоий гули беҳордир, “Хамса”си бир шофеи тотордир”. Тошлижали Яҳё “Хамса”си қуйидаги дostonлардан иборат: “Ганжинаи Роз”, “Усулнома”, “Шоҳ ва гадо”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Гулшани Анвор”. Дostonлар Навоий “Хамса”си сингари бўлмаса ҳам муаллиф Т.Яҳё Навоийни улуғ хамсанавис сифатида таърифланаркан, унинг ижодидан илҳомланганлиги шубҳасиз.

XVI асрларда яшаган турк шоири Ломий Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и таъсирида шу номда дoston ёзган.

С.Эркинов “Асрлар оша мушоира” китобида бу ҳақда шундай ёзган эди: “Фарҳод ва Ширин”нинг таъсири туркий халқлар адабиётида айниқса катта бўлди. Кейинги даврларда “Фарҳод ва Ширин”нинг ижобий традициялари асосида юзага келган қатор асарлар: XVI аср турк шоири Ломийнинг “Фарҳод ва Ширин” XVIII аср уйғур шоири Абдураҳим Низорийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonлари бу фикрнинг ёрқин далили бўла олади. (77 бет) Агоҳ Сирри Левент Ломий дostonи Навоийдан ихчам таржима, Навоийга назира тарзида ёзилган, деган фикрларни айтган. А.Навоий дostonларининг таъсири, асарларни қиёсий ўрганиш, образлар таҳлили Навоий “хамса”сининг ҳам турк шоирларининг дoston ёзишда таъсири бўлганини кўрсатди. Усмонли шоирлар орасида биринчилардан бўлиб “хамса” яртаган Ҳамдулла Ҳамди Чалабийдир. Чалабий “Хамса”сининг иккинчи дostonи, араб адабиётида кенг тарқалган, сеvimли сюжет бўлган, “Лайли ва Мажнун” дostonидир. (1499 йилда тугатилган).

Ҳамдулла Ҳамди ва Алишер Навоий дostonларини қиёслаб ўрганган адабиётшунос В. Гарбузова Ҳамдининг дoston ёзишига Навоийнинг ижодий таъсири бўлганлигини айтади.

“Тарчи Ҳамди ўз дostonида А.Навоийнинг шу дostonи билан танишлиги тўғрисида ошкор бирор нарса айтмаса ҳам (Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”ни 1484 йилда ёзилган) Ҳамдининг Навоийнинг гениал асари билан таниш бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Ҳамди дostonидаги воқеалар ривожланадиган муҳит тасвири Навоий тасвирини жуда жуда эслатади. Бундан ташқари Навоий сингари Ҳамди ҳам ўз дostonида Қайс (Мажнуннинг телба муҳаббатининг аянч тарихига асосий кучни бермайди, балки Лайлининг оғир аҳволини тасвирлаш орқали ўрта асрда аёлларга буюм сифатида қаралишига қарши норозилик билдиради.)

Ҳамдининг дostonи шу жиҳатдан ҳам эътиборга сазоворки, у Навоийнинг чинакам таъсирини сезиш мумкин бўлган биринчи турк маснавийсидир. (Турк адабиёти классиклари Т - 1960. 47-бет.)

“Хамса” яратилни олдиға мақсад қилиб қўйган ҳар бир шоир, ўзидан олдин яратилган “Хамса” лар билан, умуман “Хамса” ёзган шоирлар ижоди билан танишишга ҳаракат қилган. Табиийки “Хамса”лар ичида ўзига кўпроқ маъқул бўлган достонларни намуна қилиб олганлар. Кўринадики олимнинг мулоҳазаларида жон бор. У бевосита образлар тахлилидан келиб чиқиб хулосага келган. Жаҳон адабиёти тарихида бирор авторнинг номини аниқ айтмай, лекин унинг ижодидан бахраманд бўлиб ажойиб асарлар яратган адибларни кўплаб топиш мумкин. Навоийнинг асарлари усмонийлар давлатига дастлаб айрим-айрим етиб келган бўлса, тўла девони 1501 йилда шоир Вазирий томонидан олиб келинди.

Навоий ижодига бўлган турк шоирларининг муҳаббати, ғазалларига бағишланган назиралар шоирни усмонлилар туркиясида жуда машҳур қилиб юборди. Навоий асарларидаги инсонга бўлган меҳр, гўзалликни улуғлаш, ватанни куйлаш, ёрга муҳаббат, дўстлик ғоялари, ғазал, достонларнинг юксак бадиий савияси турк шоирларини мафтун қилди.

“Навоийнинг ажойиб лирикаси турк шоирларига, уларнинг ижодига жуда катта таъсир кўрсатди. Буюк мутаффакир лирикасидаги чуқур фалсафий фикрлар инсон тафаккурига зўр таъсир қила оладиган, ёрқин поэтик образлар ва тасвирий воситалар ҳамманинг эътиборини ўзига тортди. Улар Навоийнинг шоирлик қудратига, унинг жуда катта санъаткорлик кучига қойил қолдилар. А.Навоий асарларининг туркларга ғоят манзур бўлганлигини шундан ҳам кўриш мумкин”. – деб ёзади адабиётшунос В. Гарбузова (“Турк адабиёти классиклари”, 56-бет).

Турк адабиётшунослари Навоий ижодининг турк шоирлари ижодига таъсири ҳақида кўплаб илмий ишлар ёзганлар.

Н.С. Банарли А.Навоий ижодини жуда юқори баҳолаб унинг Аҳмад Пошо, Султон Салим, Нодим ижодига таъсири тўғрисида “Расмли турк адабиёти” китобида ёзган. Н.С. Банарли Навоий ижодини қадрлаб шундан ёзади: “Навоий фақат

Ўрта Осиё туркий халқларини эмас, бутун туркий халқлар адабиётимизнинг буюк вакилидир”. (126 бет) “Навоий ўз даври ва ундан сўнг ҳам ижодкорлар учун идеал бўлиб қолади. Навоийдек ёзиш ҳар бир шоирнинг орзуси эди.” (127 бет)

Машхур турк адабиётшуноси Ф.Кўпрулузода 1934 йил Истанбулда эълон қилинган “Турк тили ва адабиёти устида тадқиқотлар” китобида Навоий ижодига алоҳида тўхталиб “Алишер Навоий ва таъсирлари” мавзусида алоҳида изланишларни киритган. Турк навоийшунослари орасида проф. Камол Эрасланнинг хизматлари диққатга молик. У А.Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат мин шамойими-л-футавва” асарининг матн ва тил хусусиятлари номли докторлик диссертациясини 1870 йилда ҳимоя қилиб, бу асарни ва яна “Халоти Сайид Хасан Ардашер”, “Паҳлавон Муҳаммад” рисоласини нашр қилдирди.

Туркия кутубхоналарида Навоий асарлари кўлёмалари анчагина. Тўпқоши Реван саройи кутубхонасида сақланаётган Муҳаммад Дарвеш Тоқий томонидан Ҳиротда 1496-97 йиллар, Навоий ҳаётлигида кўчирилган кўлёмма айниқса характерлидир. Бу кўлёманинг фотонусхасини Ўзбекистонга олиб келган проф. Ҳ.Сулаймон шундай ёзган эди: “Султон Ҳусайн кутубхонасининг маҳоратли, пешқадам хаттотларидан бўлган Дарвеш Муҳаммад Тоқий кўчирган куллиётнинг мазкур кўлёмасини Навоийнинг ўзи ҳам кўрган бўлишига шубҳа бўлмаслиги керак. Чунки бу кўлёмма шоирнинг ўзи тузган куллиёт нусхаси бўлиб, ундан куллиёт учун Навоийнинг ўзи ёзган сўзбоши “Муножот” бор.

Турк адабиётшунослари Навоийдан олдин ўтган ва унга замондош бўлган шоирлар ижодини баҳолашда ҳам Навоийнинг фикрларига “Насойиму-л-муҳаббат”, “Мажолисун нафоис”га суянадилар. Проф. Исмом Ҳикмат ўзбек классик шоири Лутфий ҳақидаги мотографиясида Навоий асаридан кўчирма келтиради ва асосан Навоий фикрларига таянган ҳолда Лутфий ижоди ҳақида фикр юритади.

Асрлар давомида буюк Алишер Навоий ижодига бўлган қизиқиш кучаймоқда. “Муҳокаматул-луғатайин” ўтган асрдаёқ Туркияда нашр этилган. 1973 йилда Истанбулда акад. В. В. Бартольднинг Навоий ҳақидаги илмий иши Маҳмуд Жаъфар таржимасида эълон қилинди. Шоир туғилганига 525 йил тўлиши муносабати билан ҳам Истанбулда Навоийнинг бир қанча асарлари чоп этилди. А.С.Левент Навоий асарларидан танланган парчаларни 4 томлик ҳолда нашр эттирди.

“ГУЛ ИЛА АЛИШЕР” ДОСТОНИ

Улкан тарихий воқеалар, буюк шахслар ҳақида халқ доим ўз фикрини айтиб келган. Шундай ёрқин сиймолар борки, уларнинг хотираси ҳамisha халқнинг қалбида. Бундай кишиларнинг олижаноб ишлари, қаҳрамонликлари умумбашарий аҳамият касб этиб, уларнинг ўзлари ҳам, бир халқ вакили доирасидан чиқиб, жамики инсониятнинг фарзандига айланадилар. Улуғ Алишер Навоий ана шундай зотлардан бўлиб, ҳаётлигидаёқ халқ у ҳақда кўшлаб ривоятлар тўқиганди. Навоий ҳақида ўзбек, туркман, уйғур, турк ва бошқа шарқ халқлари тўқиган афсоналар унинг умумбашар фарзандига айланганлигининг ёрқин мисолидир.

Навоий ҳақидаги “Гул ила Алишер ҳикояси” деб номланувчи турк халқ достони шу жиҳатдан характерлик, кўшгина А.Навоий ҳақидаги халқ афсоналари улуғ шоирнинг донолиги, олижаноб ишлари, халқпарварлиги, адолатгўйлиги ҳақида бўлса, бу дoston ишқий-романтик бўлиб, Алишер ва Гули ўртасидаги муҳаббат ҳақидадир.

Дostonни машҳур турк фолклоршуноси Партав Ноили Баратов 1941 йилнинг 27 феврилида бахши Мудомийдан ёзиб олиб 1946 йилда Анқарада нашр қилинган “Халқ ҳикоялари ва халқ ҳикоячилари” китобида эълон қилган.

Дoston ҳамд билан бошланиб, бахши Мудомий 1501 йилдан бери бу ривоят халқ орасида яшаб келаётганлигини айтади ва воқеалар баёнига ўтади. Самарқанд ҳукмдори Хусайн

Бойқаро ниҳоятда бадавлат, фуқоропарвар, адолатли шоҳ экан. Халқи тўқ яшаркан. Кўчманчи қабилалардан бирининг беги бўлмиш Алишер Самарқандга мол сурувини ҳайдаб келади ва уни камбағалларга насиёга беришини, ҳақини эса Хусайн Бойқаро вафотидан сўнг олишини айтади. Бу гап шоҳга етгач у Алишерни ҳузурига олдириб келади. Алишер шоҳ ҳузурда тазим бажо айлаб, шоҳ кўрсатган жойга ўлтиради. Бойқаро Алишердан нима учун молларини насиёга бериб, ҳақини султон вафот этгандан сўнг олмоқчи бўлганлигини сўраганда Алишер халқ хусайн Бойқаронинг умри узоқ бўлишини тилаб дуо қилишларини истаганлиги учун шундай қилганлигини айтди. Бу гап Султонга ёқиб тушиб Алишерни вазир қилиб тайинлайди. Алишер бир кун овга кетаётиб, кир ёяётган гўзал қизни кўриб қолади ва у билан икки оғиз гаплашади. Кейин кўшниларида суриштириб, у Хўжа Солиҳнинг қизи эканлигини билади. Орадан бир ҳафта ўтгач Алишернинг ўзи хўжа Солиҳникига совчи бўлиб боради. Хўжа Солиҳ Алишерга жавоб беришдан олдин қизи билан маслаҳатлашади ва Гули розилигини айтади. Алишер бу ҳақда ҳеч кимга айтмайди.

Иттифоқо кунлардан бир кун Султон Хусайн ҳам Гулини кўриб ошиқ бўлиб қолади ва қози калонни совчиликка юборади. Гули рад жавобини беради. Хўжа Солиҳ қизини унашилганлигини айтади-ю, лекин Алишернинг ҳаётини хавфсизлигини ўйлаб кимлигини айтмайди.

Рад жавобини олган Бойқаро бу ишни Алишердан ўзга битира олмайди деб, дардини Алишерга айтади. Алишер оқибатда Гулиникига совчиликка боради. Гули Алишерга шарт қўяди, рози бўлган Алишер Гули ёзиб берган қоғоз (рецепт) бўйича баққолга бориб икки хил дори олиб келади. Дорининг бирини Гули, бирини Алишер ичади. Гули ичган дори секин-аста, қирқ кунда таъсир қиладиган захар, Алишер ичгани эса уни бир умр фарзанд кўришдан бенасиб қиладиган дори экан.

Тўйи бўлиб, Гули саройга келтирилгач, у Хусайн

Бойқародан қирқ кунгача унга тегмаслигини илтимос қилади. Гулини қаттиқ севганидан шоҳ ҳам рози бўлади. Заҳар ичганидан ўттиз беш кун ўтгач Гули хасталаниб қолади.

Қайғурган Хусайн Бойқаро овга чиқиб кетади. Алишер касаллиги (Гулининг хизматкори огоҳлантиргани учун ўзини касалликка солган эди.) туфайли шикорга боролмайди. Видолашиш учун жорияси Алишерни аёл кийимида Гулининг олдига, ҳарамга бошлаб келади.

Алишер ҳарамдан чиқмасдан Бойқаро овдан қайтади, хизматкорлар Алишерни катта қозонга солиб яширинча олиб чиқиб кетаётганида, шоҳ қизиқиб қозоннинг қопқоғини очиб қарайди. Алишерни кўрса ҳам азбаройи индамайди. Бу воқеадан сўнг Алишер ҳажга жўнайди, аммо султон чопар юбориб, уни йўлдан қайтаради. Достон Гулининг ўлими ва унинг қабри тепасида Алишернинг эрталабгача ўтириб чиққанлиги ва умрининг охиригача Гулига вафо қилиб уйланмай ўтганлигини айтиш билан яқунланади.

Кўринадики, достонда ҳақиқат ва бадий тўқима қоришиб кетган. Асарда Алишер Навоийнинг Гулига бўлган севгиси асосий мавзу қилиб олинган. Алишер кўчманчи қабилалардан бирининг беги, сўнгра вазир сифатида тасвирланади. А. Навоийнинг буюк шоирлиги, халқ фаровонлиги йўлида амалга оширилган ишлари, улкан давлат арбоби сифатида кўрсатган фаолияти ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Достон болнанишида жасур, саҳий, билимдон тасвирланган Алишер образи, ўз севгилисига етишиш фурсати келганида пассивлашади, яъни у султон Хусайн Бойқарога қарши ҳеч нима қилолмайди, ҳатто бунга ҳаракат ҳам қилмайди. “Такдир экан” деб Гулидан воз кечади. Достондаги Гули образи айниқса характерли. Кўпгина шарқ достонларидаги аёллар образи каби Гули образи ҳам ёрқин тасвирланган. У севган кишисига бир умр содиқ қолувчи Шарқ аёлининг тимсолидир. Алишер “такдир экан” - деб, севгилисига етиш йўлида пассивлик қилганида, Гули ундан ўзганики бўлмаслиги айтиб, секин таъсир қилувчи

заҳар ичади. Ўз қадрини яхши билади Гули, малика бўлишдан кўра Алишерга вафо қилиб, дунёдан ўтишни афзал кўради. Гулининг ана шундай олижаноб, вафодор қиз бўлиб етишувиди оилавий тарбиянинг аҳамияти катта бўлган, албатта. Гулининг отаси Хўжа Солиҳ ўзи оддий киши бўлса ҳам маънавий олами юксак инсон. У қизига ўз ҳукмини ўтказишга интилмади. Гулига Алишер совчи бўлиб келганда ҳам, Хусайн Бойқародан совчи келганда ҳам, оилади ҳеч нима севгини ўрнини босолмаслигини айтиб у қизининг фикрини билиб, сўнгра жавоб қилади. Ўша ўрта асрлар давридан келиб чиқсак бу жуда катта олижанобликдир.

Достондаги етакчи образлардан бири Хусайн Бойқаро образидир. Хусайн Бойқаро Самарқанд ҳукмдори сифатида, фуқоропарвар, адолатли шоҳ қилиб тасвирланган. Халқ ўзи орзу қилган адолатли шоҳ тимсолида Бойқаро образини яратган. Албатта, ҳар қандай бадий асардаги образ, халқ достонларидаги фактларни ҳам айна ҳақиқат деб қабул қилиб бўлмайди. Бирор тарихий шахс ҳақида яратилган фольклор намуналарида ўша шахснинг ўзида бўлмаган хусусиятларни ҳам халқ унга нисбатан бериши мумкин. Шунинг учун бир тарихий шахснинг образи икки халқ оғзаки ижодида икки хил яратилиши мумкин. Шунинг учун айрим ривоятларга қарши ўлароқ Байқаро образи садоқатли дўст, саҳий, олижаноб инсон сифатида содда тасвирланганилигига ажабланмаслик керак.

Достон турк халқи турмушига оид уларнинг урф одатларини кўрсатувчи бадий деталларга бой. Масалан, А.Навоий Хўжа Солиҳникига меҳмон бўлиб келганда, Солиҳ унинг олдида бошқа шарқ халқларидек чой эмас, балки чилим ва қахва қуйиб меҳмон қилади. Достоннинг тузулиши ҳам анъанавий халқ достонлари йўлида. Айтувчи назм билан бошланган бўлса ҳам асосий воқеалар насрда баён қилинади. Фақатгина қаҳрамонларнинг диалогларида шеър формасидан фойдаланилган. Достонда А.Навоийнинг улуғ шоирлиги ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ. Шунингдек, унинг бошқа кўп-

гина олийжаноб ишлари хақида ҳам гапирилмайди. Лекин дostonдаги қахроамонлар тилидан айтиладиган шеърлар бевосита ёдингизга Навоий сатрларини солади. Масалан дostonда Алишер қизнинг юзини гулга қиёслаб:

Сенга ўхшар гулистонда қайси гул
Исмида гул, жисмида гул, ранги гул - дейди.

Бу мисралар “Фарҳод ва Ширин” дostonида Ширин таърифида айтилган. “Юзи гул, лек юз гул хирманидек...” ҳамда “Сабъаи сайёр” асари сатирларини ёдингизга солади ёки Гули вафот қилгач Алишер Ҳусайн Бойқарога шум хабарни шеърий сатрларда йўллайди:

Чун фонийдир бу жаҳон ҳар келган кетмоқ керак
Савр толи соясинда гул сўлди кетмоқ керак

Бойқаро:

Бўлар иш бўлди на чора, не айламоқ, нетмоқ керак
Савр толидан тобутин, гулдан кафан этмоқ керак
(Сўзма сўз таржима- А. А)

Юқоридаги мисралар беихтиёр ёдингизга Навоийнинг машхур

Қора кўзим, келу мардумлуғ эмди фан қилғил
Кўзим қаросида мардум каби ватан қилғил.

Матласи билан бошланадиган ғазал ва унинг ёзилиш тарихи билан боғлиқ афсонани солади. Навоий хақидаги дostonда, шоир асарларини эсга солувчи, унинг мисраларига оҳангдош мисраларнинг бўлиши, Навоий ижодини турк халқи ўртасида кенг тарқалганлигини ва унга бўлган меҳрини нишонасидир.

Дostonда туркларга хос юмор элементларини ҳам кўриш

мумкин. Алишернинг аёл кийимида Гулининг олдига келиши, Бойқаро келиб қолгач хизматкорлар уни катта қозон ичида олиб чиқиб кетишлари, бунингдек ҳолат А. Навоий ҳақидаги бошқа бирорта халқ достонларида учрамайди. Буни асло Навоий шахсини камситиш деб қараш керак эмас. Аксинча ўша шароитда Навоийдек одам ҳам шундай йўл тутишга мажбур бўлганлиги, қолаверса севгилиси билан видолашмоқ учун хар қандай ишга тайёргарлик деб баҳоламоқ керак “Тул ила Алишер” достони улуғ Навоий ҳақида халқ тўқиган ишқий-романтик достоннинг яхши намунаси дир. Достонда турк халқи учун ҳазрат Навоий қанчалик ардоқли шахс эканлиги кўриниб турибди. Зеро, турк халқи ўртасида Навоий асарларининг машҳурлиги ва халқ Алишернинг шахсий қаётига жуда қизиққонлиги учун ҳам бунингдек достон юзага келган.

ҲАМИДУЛЛА ҲАМДИ – ОҚШАМСИДДИН (ЧАЛАБИЙ) (1448-1509)

Турк адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб “Хамса” ёзган шоир Ҳамди Болу яқинидаги Гўйнукда туғилди. Унинг отаси Оқшамсиддин байрамия тариқати шайхларидан бўлиб, Ҳамдининг ёшлиги сўфийлар даврасида кечади. 10 ёшлигида етим қолган Ҳамдининг акалари ўз тарбиясига оладилар. Ҳамди Чалабий оилада 12 фарзанд эди. Тазкираларда Ҳ. Чалабий ҳақида маълумотлар кам. У Бурса мадрасаларидан бирида мударрислик қилгани ва Шайх Иброҳим Таннурийнинг мудирини бўлганлиги маълум. Ҳамдининг ҳаёти қашшоқликда кечган. Акалари уни фикҳ илмини ўрганиб, қози бўлишини исташганди, аммо бўлажак шоир бу йўлдан бормади. Акалари билан ораси бузилган Ҳамди шоир сифатида ўзига ҳомий ҳам топмаган. У “Юсуф ва Зулайҳо” асарини ёзиб, Султон Боязид II тақдим қилганлиги, бироқ шоир эътиборсиз қолгани ҳақида ёзадилар. Шунинг учун шоир “Юсуф ва Зулайҳо”га ўз тақдирдан шикоят қилиб ёзилган бобни киритган. Бир умр

моддий мухтожликда яшаган шоир Ҳамди Чалабий Гуйнукда вафот этади ва отасининг ёнида дафн қилинади.

Шоирнинг асосий адабий мероси бўлган “Ҳамса” достонлари қуйидагилар;

1. “Юсуф ва Зулайҳо”
2. “Лайли ва Мажнун”
3. “Тухфат-ул ушшоқ”
4. “Қиёфат-нома”
5. “Мавлуд”

“Юсуф ва Зулайҳо” достони 1491-92 йилларда ёзиб тугатилган. Бу достонни “Ҳамса”нинг 1чи асари қилиб олишни шоир ўз тақдири ҳам Юсуф тақдирига ўхшаб кетганлиги учунлигини айтади. Ҳамди ўз достонини ёзишда машҳур форс тожик шоири А.Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо”сига суянган. Юсуф образи Шарқ адабиёти кенг тарқалган образдир. Бу образ дастлаб “Таврот”ва “Инжил”да сўнгра “Қуръон”да ўз ифодасини тошган. Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда Юсуф ниҳоятда гўзал, олижаноб, доно шахс сифатида тасвирланади. Шарқ халқлари адабиётнинг бир қанча йирик намояндалари «Юсуф ва Зулайҳо» номида достонлар яратганлар. Достонларда Юсуфнинг ҳасадгўй акалари томонидан савдогарларга кул қилиб сотилиши, оқибат Юсуф Миср фиръавннинг амалдорларидан Потифарнинг хонадонига келиб қолиши ва Потифарнинг хотини Зулайҳо Юсуфни севиб қолади ва унга изҳори дил қилади. Хожасига садоқатли Юсуф Зулайҳо ишқини рад қилади. Аламзада Зулайҳо тухмат қилиб Юсуфни зиндонга ташлатади. Зиндонда Юсуф фиръавннинг соқийси ва новвойи билан бирга бўлади. Уларнинг тушини таъбирини айтади. Маълум вақтдан сўнг Фиръавн кўрқинчли туш кўриб, таъбирини сўраш учун Юсуфни зиндондан чиқаради. Юсуф Фиръавнга юртда етти йил тўқчилик, етти йил очарчилик бўлишини айтиб, тўқчиликда ғалла ғамлашни маслаҳат қилади. Фиръавн бу ишларни Юсуфнинг ўзига тошпиради. қахатчилик бошлангач бошқа эллардан ҳам Мисрга ғалла

излаб одамлар кела бошлайди. Юсуфнинг акалари ҳам келадилар. Хуллас Юсуф ўзини танитгач акалари кечирим сўрашади. Юсуф отаси ва бошқа қариндошларини Мисрга олдириб келади. Юсуф дардида йиғлаб-йиғлаб кўр бўлиб қолган Ёқуб ўғли Юсуфнинг бармоқлари кўзига теккач кўра бошлайди. (Юсуфнинг кўйлагини кўзига суртиш варианты ҳам бор.) Юсуф ва Зулайҳо ўртасидаги муносабатларга ҳам шоирлар турлича ёндошганлар.

Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги ривоятлар асосида Фирдавсий (X-XI аср) Бахтиёрӣ. (X аср). Шиод ҳамза (XIII) Али(XIII аср). Сули Фақих (XIII), Шахобиддин Ошиқ (XIV) Рабғузӣй (XIV), Дарӣй(XIV) Дурбек (XV). А.Жомӣй(XV). Х. Х. Чалабий (XV) Нозим Хиравий (XVII) Хозик (XIX) ва яна бошқа кўпгина форс-тожик, ўзбек, турк, озарбайжон шоирлари дostonлар яратганлар. Дostonларда ҳам бир шоир даврининг муҳим воқеалари ва ўз ахлоқӣй ва фалсафӣй қарашлари акс эттиришга интиланлар. Масалан; Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо” дostonида шаҳар қамал қилиниши картинасининг берилиши, шунингдек дostonларда Юсуф образининг талқин ҳам турлича. Юсуф ҳақида илк дostonларда Юсуф ва Зулайҳо илоҳӣй образ тасвирланса,масалан Юсуф ва Зулайҳонинг қайта ёшаришиғ Кейинчалик Юсуф ва Зулайҳо муҳаббати дуёвий талқин қила бошланди. Дурбек ва Абдурахмон Жомӣй дostonларида Бош қаҳрамон тарихий шахс – Зулайҳони гўзал киз сифатида тасвирланганлар.

Юсуф ва Зулайҳо образига XX асрнинг йирик сўз усталари Нозим Ҳикмат ва Т.Маннлар ҳам мурожаат қилганлар. Т.Манн “Юсуф ва унинг акалари” асарини, Нозим Ҳикмат “Гўзал Юсуф” асарини яратди. Ўзбек шоири Рамз Бобожон ҳам “Юсуф ва Зулайҳо” номли асар яратган. Ҳамди ўз образларини янада ҳаётӣйроқ чиқиши учун, дostonга ўз даврига хос хусусиятларни, турмуш тарзидаги деталларни киритади.

“Лайли ва Мажнун” Ҳамди “Ҳамса”сининг иккинчи дostonи бўлиб, Низомӣй дostonи асосида ёзилган. 1499-1500 йил-

ларда ёзилган бу дostonга А.Навоий “Хамса”сининг таъсири кўпроқ бўлган.

Учинчи дoston “Тухфат-ул ушшоқ” ёзилган санаси аниқ эмас. Тасаввуф руҳида бу асар икки ёшнинг севгиси ҳақидадир.

“Қиёфат-нома” ва “Мавлуд” Хамдининг тўртинчи, бешинчи дostonларидир. 150 байтлик “Қиёфатнома” инсоннинг ички ва ташқи дунёси уйғунлиги ҳақида бўлса, “Мавлуд” пайғамбарнинг туғилиши тўғрисидадир.

Х.Чалабийнинг кичик бир девони ҳам бизгача етиб келган ва у Сулаймония кутубхонасида сақланади.

ИСО НАЖОТИЙ

(1460-1509)

Ўз даврининг атоқли шоирларидан бўлган Исо Нажотийнинг қаерда туғилганлиги маълум эмас. Уни эдирналик бир аёл кул сифатида сотиб олиб, сўнг фарзандликка қабул қилган. Бу номаълум аёл бўлажак шоирга яхши тарбия беради, таҳсил олиши-га имкон яратади. Ёшлигиданок бадийий ижодга ҳаваси кучли Исо Нажотий Кастомонуга келиб шоир Соилий кўлида тарбияланади, хаттотлик санъатини ўрганади. Табиатан истеъдодли бўлган Нажотий ғазаллари тезда кастомонуликлар оғзига тушиб, машҳур бўлиб кетади. Исо Нажотийнинг шухрати Бурса санжоқ бейи бўлиб турган машҳур шоир Аҳмад Попогача етиб боради. Кейинчалик Исо Нажотийнинг ўзи ҳам Бурсага келган деган тахминлар бор. И. Нажотийнинг Бурсадаги каплижалар (табийий шифобахш сув билан даволовчи оромгоҳ) ҳақида ёзганлиги бу фаразни тасдиқлайди. Шоирнинг Аҳмад Пошо билан учрашганлиги, Аҳмад Пошо уюштирган мушоираларда қатнашганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо Исо Нажотий шухрати ортиб, уни Аҳмад Пошодан ҳам улуғроқ шоир эканлигини айтиш-ганда, Нажотий шеър билан жавоб қилиб, Аҳмад Пошо ижодига жуда хурмат билан қарашини айтганди. Исо Нажотий Аҳмад Пошо ғазалларига назиралар бағишлагани

ҳам ҳурматнинг ифодасидир. Султон Меҳмед II ҳукмронлиги даврида Нажотий Истанбулга келади. Султоннинг эътиборига сазовор бўлиш йўллари излайди. Ҳ.Чалабий тазкирасида ёзишча Меҳмед II шахмат ўйинини яхши кўрар ва ҳар куни тушликдан сўнг бош вазир Маҳмуд Пошонинг яқинларидан бўлган Ёрғи Амируний билан шахмат ўйнар экан. Исо Нажотий Ёрғи Амируний билан танишиб дўстлашади. Бир куни дўсти саройга боришга ҳозирланаётганди ғазал ёзиб, билдирмай унинг салласига қистириб юборади. Султон бу қоғозга кўзи тушиб, очганда Исо Нажотийнинг «сана» радифли ғазалини ўқийди. Ўзи ҳам шеърлар машқ қиладиган султонга шоирнинг ғазали маъқул келгани ёки Нажотий ўзига эътибор қилишини сўрагани учунми, Исони саройга чақиртиради. 17 танга маош билан девонга котиб қилиб тайинланган Исо Нажотий ўз миннатдорчилигини изҳор қилиб султон Меҳмед II га бағишлаб учта, улуғ вазир Маҳмуд Пошога битта қасида ёзади.

Тахтга Боязид II ўтиргач Исо Нажотий Карамон вилоятига, шахзода Абдуллоҳ хузурига жўнайди. 1483 йил шахзоданинг вафотидан сўнг яна Истанбулга қайтади. Исо Нажотий шахзода Абдуллоҳ вафоти муносабати билан марсия ёзиб султонга тақдим қиладди. Боязид II нинг зафарли юришлари ҳақида қасидалар битсада, султон Боязид II ва унинг вазирлари илти-фотига сазовор бўлолмади. Бир неча йиллар шоир моддий муҳтожликда яшайди. Саройда яшаганлигида Исо Нажотий қози аскар Муядзода Абдурахмон Чалабий билан дўстлашган эди. М.А. Чалабий Исо Нажотийга оғир кунларида ҳамдарад бўлади. Муядзода Чалабий воситачилигида Исо Нажотий шахзода Маҳмуднинг яқин кишилари сафидан ўрин олади. 1504 йилда шахзода билан Манисага жўнайди. Шахзода Маҳмуднинг фармон-бардори бўлиб турган шоир, 1508 йил Маҳмуд вафотидан сўнг Истанбулга қайтади. Исо Нажотий Манисадалиқ даврида девон тузган. Кўшлаб ғазаллар ва қасидалари билан машҳур бўлган Нажотий даврининг забардаст шоирлари Равоний, Машҳий, Фаррухийлар билан

дўст бўлган. Шавқий, Суний, Меҳри Хотун ва бошқа ўша даврда яшаган кўпгина шоирлар Исо Нажотийни ўзига устоз билганлар. Шаҳзода Маҳмуднинг вафотидан қаттиқ таъсирланган Исо Нажотий шаҳзода ўлими муносабати билан марсия ёзади ва ўзи ҳам сарой ишларидан истефо беради. Қолган умрини дўстлари, погирдлари даврасида ижодий иш билан машғул бўлиб ўтказади. Исо Нажотий вафот қилгач, уни Вафо майдонидаги Шайх Вафо мақбараси ёнига дафн этадилар.

Шоир вафоти муносабати билан замондош шоирлар тарих ёзганлар. Айниқса, Саҳий ёзган тарих машхур.

Нақли Нажоти оламга тарих бўлмоғин, Тарихини деди Саҳий, кетди Нажотий ҳей!

Исо Нажотийнинг бир ўғил ва бир қизи бўлиб, уларнинг ҳаёти ҳақида маълумотлар кам.

Исо Нажотийнинг девони бизгача етиб келган. Шайхийнинг маълумот беришича шоирнинг «Гулу Сабо» ва «Меҳру Мох» номли асарлари бўлганини айтиб, байтлар келтирса, Латифий «бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ»¹ деб бу даъвои рад этади. Нажотий Манисадаги даврида шаҳзода Маҳмуднинг талаби билан Ғазолийнинг «Кимёи саодат», Авфийнинг «Жомеъул ҳикоят» асарларини таржима қилганлиги ҳамда «Лайли ва Мажнун» маснавийсини ёзганлиги ҳақида Ошиқ Чалабий маълумот берган. Ошиқ Чалабийнинг айтишича, «Кимёи саодат»ни шоир ўз кўли билан кўчирган нусхаси шаҳзода Маҳмуднинг қизларида бўлган. Бироқ ҳозирча бу фактлар ўз тасдиғини топгани йўқ.

Ўрта асрлар турк шеъриятига форс тилидаги адабиётнинг таъсири катта бўлган. Исо Нажотий ижодида ҳам бу ҳолатни сезишимиз мумкин. Аммо, Нажотий халқ оғзаки ижодидаги ибораларидан усталик билан фойдаланган ва ғазалларида маҳаллий колорит, миллий руҳ кучли бўлишига интилган. Нажотий асарлари латифлиги, гўзал ташбеҳларга бойлиги, табиат тасвирини нозик, жозибали бериши билан замондош шоирлар ижодидан ажралиб туради. Унинг гўзал ҳаёлий

1 Нажотий дегани. Меҳмед Ғаб тайёрлаган. – Истамбул, 1911. 18-бет

оламга чорловчи шеърлари ифода шакли, таъсирчанлиги, фикр инжалиги билан китобхонни ўзига ром қилади. Шоир ғазалларидан икки байтни келтирамиз:

Бу жафоданки қадаҳ оғзинг ўпар юз ўргулиб. Нори рашк ичра кабоб ўлди жигар юз ўргулиб. На раводир бунча мен қоматими ҳалқа қилай, Инжа белингни ўраб олмиш камар юз ўргулиб.

Бунингдек нафис ва жуда ўхшатиб айтилган бадиий санъатларни шоир ғазалларида истаганча топиш мумкин.

Ошиқ Чалабий, Кинализода Ҳасан, Латифийлар тазкираларида Исо Нажотийни кўкларга кўтариб мақтайдилар. Уни ўзига хос буюк шоир деб улуғлайдилар.

Латифий «Куръон» ўзидан аввал туширилган китобларни қанчалик тўлдирган бўлса, Нажотий ҳам турк назмини пунчалик мукаммаллаштирганлигини айтади¹. Амаселик Рафиқий машхур турк шоирлари ҳақида фикр юритар экан, маснавийда Ю.С. Шайхий, қасидада Аҳмад Пошо, шаҳарангиз ёзишда Масиҳий, ғазалда Исо Нажотий ягоналигини таъкидлайди.

Нажотий турк шоирларидан биринчи бўлиб шеъриятга зар-булмасал усулини қўллаганлигини айниқса аҳамиятлидир. Бу нарса шеърият тилини халқ тилига яқинлаштиришда муҳим омилдир.

Исо Нажотий ҳаётлигидаёқ кўшлаб замондош шоирлар унинг ғазалларига назиралар бағишлаганлар, ижодига эргашганлар. Меҳри Хотун ана шундай назиралар бағишлаб шоирга юборгани ва Нажотийдан сўнг япаган турк шоирлари ҳам унинг ғазалларини ёддан ўқир, ғазалларига назира, таҳмислар боғлардилар. Валиҳий, Субҳий, Васфий, Соқий, Зорийлар ёзган назиралар бунга мисолдир.

Исо Нажотий ижоди ўрта асрлар турк шеъриятининг энг ха-рактерли хусусиятларини ўзига жамлаган дейиш мумкин. Нажотий сўз руҳини кашф қила оладиган, сеҳрловчи мисраларни тузган шоир сифатида турк мумтоз адабиётининг йирик вакилларидан бўлиб қолди.

1 Нажотий дегани. Меҳмед Ғаб тайёрлаган. – Истамбул, 1911. 21-бет

МЕҲРИ ХОТУН (1460-1506)

Ўрта асрларда яшаган турк шоирларининг энг машҳурларидан бири Меҳри Хотундир. Меҳри ижоди ва ҳаёти ҳақида маълумотлар кўп эмас. Унинг туғилган ва вофот этган саналари кўрсатилган манбаларда тафовутлар бор. Масалан, баъзи китобларда Меҳри 1456-1514 яшаб, ижод этганлиги кўрсатилган. Меҳрининг отаси Меҳмет Чалабий Яхё қози бўлиб, Балойи тахаллуси билан ғазаллар ёзиб турган. Маърифатли инсон Меҳмет Чалабий қизи Меҳрига жуда яхши таълим беради. У турк, форс, араб, тилларини яхши билган, адабиёт, тарих фанларини чуқур ўрганган. Ошиқ Чалабий ва Авлиё Чалабий ўз таскираларида Меҳри Хотунни Меҳир - ун - нисо, Фахр ун - нисо, Меҳрушоҳ деб улуғланганлигини ёзадилар. Шоира жисмонан жуда гўзал бўлганлигини замондошлари бир овоздан таъкидлаганлар. Аммо Меҳри бир умр турмуш қурмасдан ўтган. Меҳри ёшлиқдан бирга ўсган Муаййадзода Абдураҳмон Чалабийга кўнгили берган. Абдураҳмон Чалабий Хотимий тахаллуси билан шеърлар ёзган. А. Чалабий юқори давлат лавозимларида ишлаб, кўшгина ижодкорларга ҳомийлик қилган. Лекин тақдир уларга кулиб бокмади.

Меҳри ғазалларида кўп учрайдиган исмлардан бири Искандар Чалабий номидир.

Уйкудан очдим кўзим ногаҳ, кўтардим мен сари.¹
Кўз солиб, кўрдим турар бир моҳи чехра дилбари.
Толеим келди ваё мақсадга етдим Ғолибо,
Ким ётоғим ичра кўрдим тунда туғмиш муштари
Нур оқар, кўрдим жамолидан агарчи зоҳиран,
Ўзи ўхшарди мусулмонга, либоси кофари,
Кўзни очиб юмгунимча бўлди чашмимдан ниҳон
Шундоқ ташҳис этаманки -ё малақдир, ё пари.

1 Сари - бош

Етди чун оби ҳаётга, Мехри ўлмас то ҳашр¹
Кўрди чун шаб зулматида ул аён Искандари

Боязид II нинг вазири Синон пошпонинг ўғли Искандар жуда қобилиятли, маърифатли инсон бўлган. Ривоятларга кўра Мехри ва Искандар Чалабий бир-бирини жуда қаттиқ яхши кўрганлар, бироқ нима учун турмуш қурмаганликлари ноаниқ.

Мехридаги ишқ афлотунийми ё ботиний, бундан қатъий назар, шоира ғазалларида оташин ишқий мисралар, эхтиросга тўлиқ сатрларда аниқ ёр образи ёрқин чизилган. Шоиранинг табиатан эркпарварлиги, оташнафаслиги қалби муҳаббатга тўлиқлиги ва ишқ йўлида қурбон бўла олиши унинг ғазалларидаги ёниқ сатрларда кўринади.

Гоҳ ҳажри ёр-у, гоҳ мени ғамлар ўлдирур.

Гоҳ васли дилбар ила кечган дамлар ўлдирур

ёки мана шоиранинг шу руҳдаги машҳур ғазалларидан бири:

Ошиқсен ишқ йўлинда сақлама номус-у ор
Жаҳд идуб бу йўлда жон бер, йўкса қўлдан кетти ёр.
Фориғ ўлуб гар кўнгилсиз истар эрсанг ёрни сен,
Ғофил ўлма, не ҳазар қил, ғайрининг бўлгай нигор.
Ёр юзин ғарқ айлар эрсанг кимса силмас кўз ёшинг,
Сўнгра гар қон йиғлар эрсанг кунда минг қат зору-зор,
Ғунчанинг гулзорда турган чоғида фарёд қил,
Йўкса эртан гул сўлар, қолурсен эй мискин ҳазор
Дилбаринг доманини қутқаргали хор қўлидан
Ҳар гулистонга тагин юз урки, ким бору -не бор
Мард эсанг, ғайрат домидир, изла ёрни ҳар нафас,
Доманига тар гулинг ёпишмасин тухмати хор
Бир замон Мехри фалакда сайр этарди, энди бок,
Бу сабабдан бўлди-ку аёқлар остида ғубор.

1481-1512 йиллари Амасьеда шахзода Аҳмад хукмдорлик

1 Ҳашр - машҳар

қилган. Боязид II нинг ўғли Аҳмад санъатсевар бўлиб, ўз саройига олимлар, фузалолар, мусиқачилдарни йиғиб тез-тез базмлар ўтқазиб турган. Ўзи ҳам шеърлар ёзган. Аҳмаднинг шоирларга ҳурмати айниқса юқори эди.

Унинг саройида ҳар йили мушоира ўтказилиб, Ғолиб шоир шу йилнинг энг яхши шоири аталиб, мукофотга сазовор бўлади. 1505 йилдаги мушоирада Меҳри Хотун биринчиликни олади. Мана шу фактнинг ўзи шоира салоҳиятига, талантига баҳодир.

Замондош шоирлардан Гувоҳий, Мақомий, Офтобийлар билан Меҳри Хотун яхши муносабатда бўлган. Ижодкор сифатида Исо Нажотий (?-1509) ижодига эргашган ва унинг ғазалларига назиралар бағишланган. Ҳар бир байтларида ҳаётсеварлик, туйғулар поклиги кўриниб турган Меҳри муҳаббатда ўзаро тенглик ва аёл қалбини тушинишни куйлайди.

“Начора бечора кўнглим бир дам ўлмас ёрсиз”, “Дўст хажрида дамо-дам бағрим қон айлаган”, “Йўлида жон бермоққа жонона келмиш” дея ёза олиш ўз даврида аёл шоира учун жасорат эди. Меҳри Хотун ғазалларида анъанавий образларидан янгича ташбеҳлар қуради. Ёр сочининг халқ-халқасини човгонга ўхшатиб, ўз бошини тўп каби нисор қилишга тайёр. Табиат гўзаллигини, баҳор нашидасини, бе-занган айёмни гўзал сатрларда чизади:

Гул каби келди яна олам баҳорила бу кун
Суратин кашф айлади гулзора ўхшар шахриёр.

Шаҳар турмуш тарзини яхши билган Меҳри Хотун турк адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб шаҳар шанига қасида битди. Шоирнинг “Шаҳри Лодик” мураббаси Лодик шахри таърифига бағишланган:

Ҳавоси мўтадилдир суви кавсар
Дарахти наруле сарв-у арар
Ўти райҳон-у сумбул ҳоки амбар
Не ҳуш яйлак эмиш бу шаҳри Лодик. . .

Турк шоирлари ичида шеърларининг самимимийлиги ва раволиги билан Меҳри Хотун алоҳида ажралиб туради. Бутун умри Амасьеда яшаб ўзини, бадий ижодга бағишланган Меҳри Хотуннинг девони бир неча нусхада бизнинг давримизгача етиб келган. Уч нусхаси Туркияда, Истанбул университетига ҳамда Сулаймония ва Аёсофия кутубхоналарида. В.Д. Смирнов томонидан топилган бир нусхаси Санк-Петербургдаги Осиё халқлари институтида сақланади.

ИСО МАСИХИЙ (1470-1512)

XV асрнинг охири XVI аср бошларидаги турк шеърияти оламидаги ёрқин юлдузлардан бири-Исо Масихий 1470 йил Албариядаги кичик шаҳарлардан бўлган Приштинада туғилди. Исо Масихийнинг оиласи ҳақида, яъни унинг ота-онаси, қандай муҳитда болалиги кечгани тўғрисида деярли маълумотлар йўқ. Шоир ҳаёти ҳақида асосий фикрларни Латифий ва Ошиқ Чалабийларнинг (“Машоир уш-шуаро”) тазкираларига суяниб айтиш мумкин.

Бўлажак шоир ёшлигида Истанбулга келиб, мадарасада ўқийди шу билан бирга хаттотликни ўрганади. Яхши хаттот, талантли шоир бўлган Исо Масихий Боязид II нинг вазир аъзами Ходим Али Пошонинг назарига тушади ва султон девонига ишга олинади. Девон котиби Исо Масихийнинг даромади яхши бўлиб, табиатан ҳиссиётли шоир Истанбулда жуда завқли ҳаёт кечиради. Унинг меҳмондўстлиги, улфат-бозлиги тезда бутун шаҳарга тарқалади. Вазир Али Пошо шоир Исонинг бутун “эркаликларига” кўз юмардиким, унинг ғазалларини ашаддий мухлиси эди. 1511 йилда шиалар билан бўлган тўқнашувда Али Пошо шахид бўлгач, Исо Масихий ҳомийсиз қолади. Шоир шахзода Султон Салим II га, садраъзамга бағишлаб қасидалар ёзади, бироқ ҳеч биридан илтифот кўрмайди. Кейинчалик Баснияга кетади ва ўша ерда вафот этади.

Ўз даврининг энг яхши лирик шоирларидан бўлган Масихий ғазаллари тилининг соддалиги, услубининг нафислиги, баён қилиш, тасвирлашнинг оригиналлиги билан ўқувчисини ўзига тортади. Шоир Масихий деб таҳаллус танлаши ҳам бежиз эмас. У шеъриятга янги руҳ бағишлаш, ғазалиётли янада жонлантириб, юқори поғонага кўтаришни мақсад қилган ва бунга маълум маънода эришган ҳам. Шоир девонини қасидалар ва ғазаллар ташкил топган. Султон Боязид II га, Али Пошога, Хусан Пошога, Салим II га бағишланган қасидалари машхур.

1511 йил Али Пошонинг ўлими муносабати билан ёзган марсияси ва илк баҳор тасвирига бағишланган мураббани Исо Масиҳий ижодининг гултожиси дейиш мумкин. Мурабба XVIII асрдаёқ аввал лотин сўнг француз, олмон, инглиз, рус тилларига таржима қилинган. Шеър куйидаги мисралар билан бошланади:

Тингла булбул қиссасин ким келди айёми баҳор
Қурди ҳар бир бағаро хангома хамгами баҳор

Бўлди симафшон анга изҳори бодоми баҳор,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Масиҳий ғазалларидаги бош мавзу севги, муҳаббат эди. Шу билан бирга шоир табиат кўринишларини ҳам ниҳоятда усталик билан тасвирларди. Табиат ҳодисаларидан гўзал поэтик ташбеҳлар топарди. “Баҳор туманининг намлиги, тонгда нозик уйқудаги гулларни уйғониш учун... тонг насими булбулларни сайрашга ундаётгандек”. Шоир ғазалларида ҳар бир гул маълум бир маъно рамз танишди.

Ясмин-ёруғ кун тимсоли, бинафша - қорангу кеча. Табиат тасвирини шоир шунчалик нафис, тиниқ тасвирлайдики, гўё ўша тасвир расмини кўраётгандек бўласиз. Шоир маҳорати ҳақида адабиётшунос олим В. Гарбузова шундай ёзаганди: “Масиҳий Боқийдан олдин яшаган лирик шоирларнинг энг яхшиларидан бири эди. Унинг ғазали услубнинг ҳаддан ташқари чиройлилиги, тилнинг нисбатан соддалиги ва баённинг бирмунча оригиналлиги билан характерланади”.¹ Исо Масиҳий турк адабиёти тарихида биринчи бўлиб, “шаҳарангиз” ёзган шоирдир. Кейинчалик турк адабиётида жуда кўплаб “шаҳарангиз”лар ёзилди. “Шаҳарангиз” бирор шаҳар тасвирига, шаҳар мадҳига бағишланган шеърый асарлар. Масиҳий ўз “шаҳарангизи”да Эдирна шаҳрини улуғлайди ва кичинкроқ достон дейин мумкин бўлган бу асарнинг кириш қисмида

1 В. С. Гарбузова. Турк адабиёти классикари. Т., 1960. 74-бет.

шоир ўз гуноҳлари учун тангри олдида тавба қилади. Сўнгра шаҳардаги турмуш тарзи, айниқса, хунармандлар ҳаёти жуда жозибали тасвирланади. Тамирчи, ипакчи, пахта тозаловчи, ҳаммом ходими, табиб ва бошқа касб эгалари ҳақида маълумотлар берилади. Асарнинг тили ҳам жимжимадор эмас, кенг халқ оммаси яхши тушунадиган тарзда ёзилган. Достон тез орада машҳур бўлиб кетади. Замондош шоирлар бу асарга тақлидан Истанбул, Бурса, Маниса, Эскишаҳар каби ўша вақтдаги йирик шаҳарларга бағишлаб “шаҳарангиз”лар ёзадилар. Ломий, Ниҳомий, Фақирийларнинг “шаҳар-ангиз”лари бунга мисолдир.

Масихийнинг “Гули садбарг” деб номланган, насрда ёзилган, 100 мактубдан иборат асари ҳам маълум. Иншо тарзида ёзилган, тили равон бу асар, ўша давр насрининг намунаси дейиш мумкин. Асарда ёзиш санъати ҳақида сўз юритилади.

Масихий ҳақида Латифийнинг “Тазкира”сида, Огоҳ Сирри Левенднинг “Турк адабиётида шаҳар ангизлар ва шаҳар ангизларда Истанбул” китобларида озми-кўпми маълумот берилган.

XVI АСР ТУРК АДАБИЁТИГА УМУМИЙ НАЗАР

XVI аср турк мумтоз адабиётининг энг гуллаган, юқори чўққисига чикқан “олтин даври”дир. Бу “олтин давр”да усмонлилар империяси сиёсий, ҳарбий жиҳатдан кудратли, уч қитъага ёзилган бир давлат эди. Усмонлиларнинг улуг ҳукмдорлари ҳам шу даврда етишиб чикди. Империи сарҳадлари шимолда Рус даштларига, жанубда ҳинд океанига, ғарбда Юнонистон, шарқда Ажам (араб) ичкарасигача етиб борган. Европа давлатлари ҳам турк султони билан ҳисоблашарди. Давлатнинг сиёсий нуфузи мустаҳкамлиги, албатта илм-фан, санъат-маданият, адабиёт ривожига замин яратди. Савдо-сотик ишлари ривожланган, кўплаб хорижий эллардан Истанбулга карвонлар оқиб келар, бу ўз навбатида халқлар ўртасидаги маданий алоқаларни кучайтиради. Диний, ирқий

низоларга барҳам берилиб, шаҳару қишлоқларда осудалик ҳукм сурди. Истанбул миллий маданият гуллаб яшнаётган шаҳарга айланди. Султоннинг ва бекларнинг саройларида илмий-адабий мунозаралар уюштирилар, ижод аҳлига эътибор қилинарди. Истанбул, Бурса, Эдирна, Маниса Конья ва бошқа йирик шаҳарларда кўплаб жоме, хонақоҳ, мадраса, кутубхона карвонсаройлар қурилиб, ажойиб меъморлик ёдгорликлари бунёд этилди.

Турк мумтоз шеърятининг энг ёрқин юлдузлари Махмуд Абдул Боқий, Ҳаёлий, Рухий каби шоирлар ҳам ўша даврнинг адабий, маданий муҳити туфайли етишиб чиқди. Истанбулдагина эмас, бошқа йирик шаҳарлардаги сарой ва мадрасаларда ўзига хос адабий гуруҳлар тўпланди. Империянинг маданий марказлари бўлмиш Истанбул, Эдирна, Бурса, Конья, Ускуп, Диёр бакир шаҳарларида адабий муҳит ўзига хос тарзда ривожланди. Энди турк шоирлари фарсий тилда ижод қилган буюк шоирларга эмас, Аҳмад Пошо, Нажотий каби туркий тилда ижод қилган, айтиш мумкин бўлса, ўз ватандош устозлари ижодига эргашиб ижод қила бошладилар. Девон шеърятти асосан аруз вазнида яратилгани учун шеърятда араб, форс калималари ниҳоятда кўп қўлланиларди. Бу даврда шеърят тилини “туркийлаштириши”га интилишлар ҳам шу сабаблидир. “Турки басит”, яъни содда халқ туркчаси ва халқ тушунадиган мажозларда шеър ёзиш тарафдорлари ҳам бор эди. Ойдинли Висолий, Эдирнели Назмий кабилар. Аммо, бу йўналиш тарафдорлари унча муваффақиятга эриша олмадилар.

XVI юз йилда тазкирачилик, тарихчилик, маснавий ёзиш борасида ҳам ижобий силжишлар бўлди. Халқ ҳикоялари йўлида дидактик асарлар яратилди. Ишқий, ахлоқий, диний мавзуларда, панд-насиҳат, тарихий воқеаларни акс эттирувчи асарлар, жумладан Ибни Камоннинг “Юсуф ва Зулайҳо”, Қора Фазлийнинг “Гул ва булбул”, Топлижали Яҳёнинг “Хамса”си яратилди.

Шаклан мураббага ўхшаш, аммо содда тилда, куйга солиб айтиш учун ёзилган, шарқий номини олган шеърлар ҳам асосан шу давр маҳсулидир. XVI асрда “Шаҳар ангиз” жанрида Истанбул, Бурса, Эдирна, Диёрбакир каби шаҳарларга бағишланган кўплаб асарлар вужудга келди. Ломийнинг Бурса тарифи келтирилган “Шаҳар ангизи” айниқса машҳурдир. Умуман XVI асрда аввалги юз йилликлардаги адабий йўналиш янада мукаммаллашиб, турк классик адабиёти мазмунан ҳам, шаклан ҳам анча бойиди. Бу даврда кўплаб ғазалнавис, маънавийнавис шоирлар етишиб чиқиб, турк адабиёти саҳифасини янада безадилар. Зотий, Боқий, Исҳоқ Чалабий, Фигоний, Раҳмий, Ҳайратий, Ломий Ҳақ қоний, Назмий, Шохидий, Шукрий, Жалолий, Бехиштий, Шарифий, Ғазолий, Шамсиддин Сивасий, Нихоний, Ҳотамий, Васфий, Ҳайлик Бей, Усулий, Камол Пошозода, Бағдодли Рухий XVI аср турк классик адабиётининг энг кўзга кўринган вакиллари.

МАҲМУД АБДУЛ БОҚИЙ (1526-1600)

Мумтоз турк адабиётининг, умуман турк девон шеърятининг энг йирик вакили Боқийдир. Унинг отаси фотих жомесининг муаззини Меҳмет Афанди илмли киши бўлса ҳам, моддий жиҳатдан бадавлат эмас эди. Отасининг истаги бўйича Боқий хунара ўрганиб оилага моддий кўмакташиши керак эди. Аммо илмга бўлган чанқоқлик, Боқийдаги табиат берган иқтидор туфайли мадрасада ўқийди, ўз даврининг йирик уламоларидан дарс олади. Кейинчалик ўзи ҳам мадрасада дарс беради. 25 ақча маош олиб ишлаб юрган Маҳмуд кейинчалик жуда юқори лавозимларга кўтарилади. Боқий Сулаймония мадрасасининг мударриси, Макка қозиси, Истанбул қозиси, Анадўлу ва Румэлида қозиаскар ва зифаларида ишлайди. Боқий яшаган давр усмонлилар давлатининг шон-шухрати порлаган давр эди. ғазаллари ва айниқса “Сунбул қасидаси” билан танилган шоирини Султон Сулаймон қонуний ҳам

жуда хурмат қиларди. Султоннинг 1555 Эронга юриш қилиб зафар қозонишига бағишлаб Боқий қасида ёзгач, унинг обрўси янада ошиб кетади. 1566 йил Сулаймон қонуний вафот қилади. Қонунийдан кейинги султонлар Салим II (1566-1574), Мурод III (1574-1595) Мехмед III (1595-1602) ҳам Боқийга яхши муносабатда бўладилар, шоирга шоҳона эҳсонлар бериб, эъозлайдилар. Бир умр юқори лавозимларда бўлган Боқий 70 ёшида истеъфога чиқади. Шоир 1600 йил 7 апрелда 74 ёшида вафот қилган. Боқийнинг жонозаси фотих жомесида шайхулислом Сунуллох Афанди томонидан ўқилиб, дабдабали дафн маросими ўтказилади.

Усманийлар давлатида “шоирлар султони” деб танилган Махмуд Абдул Боқий ўз даврида бошқа Шарқ мамлакатларида ҳам машхур эди. Арабистон, Эрон, Ҳиндистон саройларида ҳам Боқий ғазалларини ўқишган. Ҳатто Эрон шоҳи Боқийни ўз саройига таклиф қилганлиги маълум. Боқий Макка қозиси лавозимида турган вақтида, кўшлаб мусулмон мамлакатларидан зиёратга келган илм аҳли, шоирлар билан учрашган, суҳбатлашган, бу ҳам шоирнинг машхур бўлишига сабаблардан биридир.

М. Боқийнинг поэтик ижоди ўз даврида ҳам, ундан сўнг ҳам зўр қизиқиш уйғотиб, кўпгина турк шоирлари Боқий ижодига эргашганлар. Шоирни лирик шеърятнинг ҳоқони, бадий сўз устаси деб хурматлаганлар. Айримлар Боқий ғазалларини, машхур форс шоири Ҳофиз Шерозий ғазаллари билан тенг қўйганлар, ҳатто шоир Нодим Боқий ғазалларидек ғазал ёзиб бўлмайдиган дея улуғлайди. Ўрта асрларда яратилган деярли барча адабий тазкираларда Боқий ижоди осмонга кўтариб мақталади. У турк шеърятида янгилик яратган, шеърят тилини энг юқори чўққисига олиб чиққан шоир сифатида таърифланади. Мана шундай бир воқеани ҳам айтадилар. Ижодини жуда эрта бошлаган Абдул Боқий ўз ғазалларини, ўша вақтдаги машхур шоирлардан Зотийга олиб келиб кўрсатади. Шоир Зотий ёш бир йигитчанинг шундай ажойиб

ғазаллар ёзганига ишонмайди. Кейинчалик бу ғазалларни ўз девонига киритади ва бу иши фош бўлганда “ажойиб шоирдан” ўғирлаш айб эмаслигини айтади. Кўринадики Боқийни катта-кичик замондош шоирлар бирдек тан олганлар. Бунга Боқий ғазалларининг юксак бадиий савияда ёзилганлиги биринчи сабабдир. Адабиётшунос олим Аҳмад Қабокли “Турк адабиёти” дарслик китобида Боқий адабий санъатини юксак баҳолаб шундай ёзади: “Боқийнинг санъати, бир сўзла айтганда мукамал бир санъатдир. Шеърларида юқори даражадаги жўшқинлик илҳом ва бадиият бор. Сўзлар том маънода ўз ўрнида қўлланилиб, мазмун чуқур ифодаланган. Заковат ва сўз санъатларига алоҳида эътибор берилади. Калималарида бир нечта англаш бера оладиган, мисралар оҳангини энг юқори даражага кўтарадиган шоирдир”¹

Боқийнинг бизгача етиб келган девони асосан ғазаллар ва қасидалардан иборат бўлиб, мазмунан ўша давр адабий муҳитига хос бўлган традицион тарздадир. Боқий ғазалларидаги бош мавзу-севги. Бадиий образлар ҳам (гул, булбул, май, баҳор, куз ва бошқалар) кўпроқ анъанавий. Лекин, шоир мисраларида араб, форс, турк тилида бундай қўлланиладиган сўзларни, масалан, муҳаббат, шароб ва ҳакозо, шундай усталик билан ишлатиладигани, унинг айрим ғазалларини уч тил вакили ҳам бирдек ўқиб тушуниши мумкин. Боқийнинг бу бадиий маҳорати хусусида, турк адабиётининг тадқиқотчиси проф. В. С. Гарбузова куйидагиларни айтганди: “Боқий томонидан поэтик мисраларни бу қадар мураккаблаштирилиши шунинг учун зоҳир бўлдики, у уч тилдаги (турк, форс ва араб тилларидаги) сўзлардан ғоят усталик ва катта қобилият билан фойдаланиб, кўп сонли омоним ва синонимларни вужудга келтирди. Боқий шеърларида шу қадар қутилмаган ўхшатишлар, шу қадар мураккаб метафоралар, шу қадар кўп нозик имо-ишоралар борки, фақат ўша даврда жуда катта билимга эга бўлган кишигина тушуниш мумкин эди”²

1 Аҳмад Қабокли. Турк адабиёти. 2-жилд. Истанбул 1997 йил. 597-бет.

2 Гарбузова В. С. Турк адабиёти классикалари. Тошкент-1960. 78-79 бетлар.

Дарҳақиқат Боқий ғазаларида ва айниқса қасидаларида кўшлаб аниқ фанларга оид маълумотларни ҳам учратамизки, шоир ўз даврининг анча билимдон зиёлиларидан бўлганига ишончингиз комил бўлади. Унинг Сулаймон Қонунига бағишланган қасидалардан бирида кўшлаб планеталарнинг номи келтирилади ва бу ҳодиса бадиий санъатдаги тимсол, ўхшатиш, қиёслаш вазифасини ўтайди.

Масалан қасиданинг бошланишидаги куйидаги мисраларга эътибор қилинг:

Ҳангами шаб кунгарак қасри осмон
Зайн бўлмиш эди шуълаланиб шамъи ахтарон;
Хели кавокаб ичра ёниб машъали қамар,
Саҳни самода равшан эди роҳи қаҳқашон:
Даст чўзмиш эди килки шаҳобга дабири чарх,
Туғро нависи ҳукми худованди инсу жон.
Базму фалакда созлар эди Зухраи созга чанг,
Айшу сафода хурраму, хандону шодумон.
Бу чарх чанбарида тутиб давр усулини,
Даффори меҳр қилмиш эди чехрасин ниҳол.
Бир тиғи зар нишонила кирмишди арсага,
Шамшир бози маъракайи саҳна осмон.¹

(Миртемир таржимаси)

Боқий шеър тузилишига жуда эътибор қилган. Ўрта асрларда шеърятда урф бўлган тарих айтиш ёки бир байтдан бир неча маъно келтириб чиқариш мумкин бўлган ғазаллар ёзишда камолот даражасига кўтарилган. “Техник шеърят” соҳасида ажойиб намуналар яратган шоир, бир-бирига зид бўлган тушунчаларни усталик билан боғлардики, бунда мазмун ҳам бузилмасди, шеърнинг шакли ҳам гўзаллашарди. Боқий учун асосий эстетик ўлчов-нафислик, назокат ва гўзаллик эди. “Шеърят нафис ва гўзал бўлиши керак” деб ёзганди шоирнинг ўзи ҳам. Шеър тузилиши санъатини зарга-

1 Ўша китоб. 80-бет.

рона меҳнатга қиёслаган Боқий, ғазал композицияси, ритм тузилиши, оҳангдорлик, мусиқийликка алоҳида эътибор беради. Мумтоз ғазалларида учрайдиган анъанавий образларга шоир янгича ёндошади. Лолани май тўла қадахга қиёсласа, майхонани гулзорга, чаманга қиёслайди. “Сен гулзор истар бўлсанг майхонага кел, гул истар бўлсанг мана майкоса”. “Бу дунёнинг гўзаллиги май ва севги эмасми?”, “О, Боқий ўткинчи дунё ғамларини унут, май тўла қадахни кўтар” мазмунидаги мисрлар шоир ғазалларида тез-тез учрайдики, буни рамзий маънода тушуниш керак. Бутун Шарқ шеърлятида бўлганидек, Боқий шеърлари ҳам тасаввуфий руҳдан мосува эмас. Аммо, кўпроқ шоир реал ҳаётни куйлашни афзал кўради. Унинг ғазалларида “Жаҳон афсонадир алданма Боқий, жом у шодлик, ҳаёлу хоба бензар” каби мисралар учрасада, табиатан завқли, гўзалликка ошно бўлган шоирнинг ҳаётсеварлиги унинг асарларига ҳам кўчгандир. Дунё боқий эмаслиги, ўткинчи замонда беҳуда ғам-андухга берилмасликка ундаш маълум маънода ижобийдир. Боқий ғазалларидаги нафислик, гўзал тапбехлар ўқувчи завқига завқ кўшиб, унинг ҳиссиётини тарбиялашда муҳим рол ўйнайди. Кутилмаган ўхшатишлар киши зеҳнини чархлайди.

Сарв қоматлар икки ёнин олурлар йўлин,
Раҳи гулзора кўчар йўллари Истанбулин.

Боқий форма жиҳатдан ёрқин мисраларга, нозик инсоний ҳис-туйғуларни ҳам сингдира олган. Шоирнинг лирик идеали – “мукамаллик денгизи, илм кемаси, шеърят масканидир”.

Маҳмуд Абдул Боқий ўша давр турк шеърляти тилини яна бир поғона кўтарди. У турк тилини лексик жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам ўзлашма архаик сўзлардан тозалашга ҳаракат қилди. У шеър шаклини мукамаллаштиришга кўпроқ эътибор берсада, мазмунни унитгани йўқ. Анъанавий образлари янгича эстетик юк юклади, чиройли метафоралар,

ўхшатишлар топиб, шеърят бадиятини янада гўзаллаштирди. Маҳмуд Абдул Боқий ижоди ўрта асарлар турк шеърятидаги ниҳоятда нафис ва латиф ани пайтда мураккаб тилли шеърларнинг энг яхши намунасидир.

XVII АСРДАГИ ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ ВА АДАБИЙ МУҲИТГА УМУМИЙ НАЗАР

XVI аср Усмонлилар давлатининг катта ўзгаришларга юз тутган даври эди. Қонуний Султон Сулаймоннинг ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган Салим II ҳам Қонуний йўлини давом эттирди. Давлатнинг иқтисодий аҳволи, ички ва ташқи сиёсат бир маромда сақланиб турди.

XV асрда ривожланиши бир оз сусайган девон адабиёти XVI асрга келиб ўзининг энг юксак чўққисига чиқди ва бу ривожланишни XVII асрда ҳам давом этди.

Аср бошларида турк-ислом маданияти ҳукм сурган жойларда ўзига яраша муаммолар пайдо бўлган эди. Марказий Осиёда юз йиллардан буён ҳукм суриб келаётган сиёсий вазиятдаги ички зиддиятлар тугатилмаган, Олтин Ўрдадаги Тўхтамиш ўртадан кўтарилгандан кейинги пайдо бўлган бўшлиқ тўлдирилмаган эди. Олтин Ўрда давлатидаги қарорсиз вазият Чор Россиясининг Ҳазар денгизига чиқишига ва Ўрта Осиё томон илгариланишига қулай вазият туғдирди. Испанлар томонидан Американинг кашф қилиниб, янги денгиз йўллариининг очилиши ҳам усмонли императорлигини иқтисодий бухронга олиб еклган омиллардан бири бўлди.

Гарчанд XVII аср бошида Султон Меҳмед III (1595-1603) “Ҳачова” жангида Ғолиб келиб, Европада усмонийларнинг мавқеи бироз мустаҳкамланган эсада, 1606 йил Султон Аҳмад I (1603-1617) томонидан, “империясининг Европада олға силжишига чек қўйди. Давлатнинг ичидаги зиддиятлар ва айниқса янада заифлаштирди. Аммо Туркия учун энг катта хавф Европага нисбатан илм-фан, маданият ривожининг тўхтаб қолганлиги эди. Европада ренесансдан сўнг шид-

дат билан ривожланаётган маданий ва иқтисодий ҳолат Туркияда аксинча эди. Султон Аҳмад I ўлимидан сўнгги тахт талашлар, давлат миқёсидаги шахслардаги беқарорлик, ички низолар давлатни янада заифлаштирарди. 1648 йил тахтга ўтилган Мехмед IV гина бу таназзулни бироз тўхтатишга муваффақ бўлди. XVI асрдаги усмонийлар шавкати тиклаш учун кўлидан келганча уринди. Мехмед IV онаси Турхан Волида Султан сиёсатда ҳам сўзи ўтадиган аёллардан бўлиб, садраъзамликка Кўпрулу Мехмед Пошони кўйдиришга муваффақ бўлади. Махмед Пошо давлат тизимида бир қанча ўзгаришлар қилади. Мехмед Пошо вафотидан сўнг унинг ўрнига садраъзам бўлган ўғли Фазил Аҳмед Пошо давлат миёсида бир мунча ижобий ишларни амалга оширди. Европа сиёсатини яхши билган, замонавий илм-фандан хабардор Фозил Пошо ҳарбий ислоҳатлар қилиб, Гирид жангида зафар қозонганди. Бу билан усмонийларнинг мавқеи бироз мустаҳкамлангандек бўлди. Фозил Пошонинг ўлимидан сўнг, 1699 йил имзоланган “Карловга” шартномаси давлат ва миллат учун кўп зарарли шартнома бўлди.

1642 йилда Истанбулдаги кучли zilzila, ёки 1645 йилда содир бўлган кун ва ой тутилишлари ҳам афкор омма ўрта-сида турлича фикрлар уйғотди. Ҳукуматга бўлган ишончни сусайтирди. Ҳатто усмонлилар давлатининг тамомила таназзули ҳақида сўзлар ҳам бўлди. Ана шундай ижтимоий муҳитда адабиёт, адабий ҳаёт ўсишдан тўхтаб қолгани йўқ. Фузулий ва Боқий каби устоз дея тан олинган шоирларнинг традициялари давом эттирди. XVII асрда ҳам турк адабиёти тарихида салмоқли ўрин бўлган шоирлар етишиб чиқди. Бу даврда ҳукмронлик қилган султонларнинг кўпчилиги шоир бўлганлиги, ёки адабиётни жуда севганлиги адабиёт ривожланишидаги муҳим омиллардан бўлди. Дарҳақиқат XVII асрда ҳукмронлик қилган султонлар Мехмед III “Одлий”, Аҳмед “Бахтий”, Мурад II “Муродий” тахаллусларида ижод қилганлар. Истанбул ҳам сиёсий, ҳам маданий-адабий

марказ бўлиб қолаверади. Адабиёт асосан анъанавий йўлда ривожланди. Ошиқлар ижодида ҳам, девон адабиётида ҳам поэзия асосий адабий тур бўлиб қолаверади. Бу аср адабиётидаги ўзига хослик, поэзиядаги янги жанрлар-сатирик ва дидактик асарларнинг яратилиши бўлди. Аниқ фанларнинг ривожланишида адабиётга ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Котиб Чалабий таҳаллуси билан машхур бўлган Мустафо ибн Абдулла (1609-1657) география, тарих, астраномия, фалсафа, адабиётга оид ўнлаб китоблар ёзди. Айниқса, унинг библиографик маълумотларни ўз ичига олган китобида 8000 яқин араб, форс, турк муаллифлари ҳақида маълумотлар берилганлиги аҳамиятлидир. Машхур сайёҳ Авлиё Чалабий (1611-1670 ёки 1681) Сурия, Фаластин, Миср, Можаристон, Польша, Австрия, Германия, Дания, Франция, Украина, Молдавия, Волга бўйича, Ўрол, Кавказ, Қрим ва яна бошқа кўпгина давлатларда бўлиб, кўрган кечирганларини ўз “Саёҳатнома”сида акс эттирди. XVII асрда кўплаб адабий тазкираларнинг тузилиши, грамматикага оид илмий асарлар ёзилиши диққатга молик.

Содиқий Китобдорнинг “Мажмуаи ҳавас”, (А. Навоийнинг “Мажолисун Нафоис” асари таъсирида ёзилган), Риёзий Мехмед Афандининг “Риёзуш жуаро”, “Саййид Мехмед Ризонинг “Ризо Тазкираси” шулар жумласидандир.

XVII юзйилда шеърӣ асарлар билан баробар, озроқ бўлсада насрий асарлар ҳам яратилди. Наргизийнинг (?-1635) насрий “Хамса”си, юқорида номлари зикр этилган Котиб Чалабий, Авлиё Чалабийларнинг “Саёҳатномалари буни яхши мисолдир. Бу даврда меъморчилик, рассомчилик ва китоб беагаи санъати ҳам анча ривожланди. Меъмор Мехмед оғанинг “Аҳмадия” масжиди, рассом Нақшийнинг асарлари ўз даврида доврӯқ солди. XVII аср турк шеърӣятининг ёрқин юлдузлари Нафий, Юсуф Наби, Аловиддин Собит, Руҳий. Вайсийлар ижоди ўрта асрлар турк назмининг энг яхши намуналари бўлиб қолди.

НАФИЙ (1582-1636)

Асли исми Умар бўлган, XVII асрнинг машхур шоири Нафий Арзурзмга яқин бўлган Ҳасан қалъа деган жойда туғилган. Нафий тахаллусини унга дўсти, даврининг таниқли тарихчиси Али Ғолиб ўғли берган. Ижодининг илк даврида шоир Заррий тахаллуси билан шеърлар ёзган.

Нафийнинг отаси Қрим хонлари хизматида эди. Ёшлигидаёқ истеъдоди намоён бўлган бўлажак шоирни Мурод Пошо Истанбулга олиб келтиради. Султон Аҳмад I даврида пойтахтга келган Нафий Усмон II, Мустафо каби султонларга қасидалар ёзгани маълум. Аммо, Мурод IV Нафийга жуда катта ғамхўрлик қилади. Шоирнинг энг ижоди гуллаган давр ҳам Мурод IV ҳомийлигидаги вақтдир. ўзи ҳам шеърлар ёзган Мурод IV “шеър оламининг султони бўлган бу тоза сўзловчи шоирга” ўзининг ашаддий мухлис бўлганини маълум. Султон шоирни хос мажлисларга чақирар, узоқ суҳбатлар қурар, шеърларини тинглаб катта-катта эҳсонлар берарди. Султоннинг “эркатойи” бўлган, жуда яхши маълумотли, араб, форс тилларини билган Нафий ҳақида тазкираларда маълумотлар камлиги ҳақида савол туғилиши мумкин. Айтишларича Нафий жуда “аччиқ тилли” шоир бўлган. У ўз сатирик шеърларида йирик амалдорлар, давлат миқёсидаги кишиларни ҳам ҳажв қилган. Шунинг учун уни душманлари ҳам кўп бўлган, балким ўша сабаб шоир ҳақида ёзишни хуш кўрмагандирлар замондошлари.

Мурод IV Нафийга ҳомийлик қилиши уларнинг табиатан, яъни характерда бирқбирига ўхшаши билан изоҳлашади, айрим адабиётшунослар (Масалан: Аҳмад қабокли). Шунинг баробарида Мурод IV аввалги султонларга нисбатан адабиёт, санъатга эътибор кўрсатиб, давлатда тинчлик – осойишталик ҳукм сураётганини исботламоқчи ҳам бўлди. XVII асрдаги ташқи ва ички низолар усмонлар империясини анча чарчатиб қўйганди. Мурод IV давлатнинг аввалги улуғворлигини

илм-фан, адабиёт, маданиятга рағбат кўрсатиш билан бироз бўлсада тикланса уринди. Мурод IV шоирни қанчалик яхши кўрмасин, гоҳида, ранжиган вақтлари ҳам бўлган. Лекин бу узоққа чўзилган эмас. Нафийнинг сатирик асарлари, султонга ёқса ҳам, танқид қилинган шахсларга ёқмасди, албатта. Нафий ҳажвий асарларини тўплаб “Сиҳоми қазо” (“Тақдир ўқлари”) деб атайти ва султонга тақдим қилади. Махмуд IV Бешиктоши саройида “Сиҳоми қазо”ни ўқиб ўтираркан, ногоҳхаво ўзгариб, шонинг ёнига яшин келиб тушади. Бундан хузурсизланган ва ўзгача маъно кашф этган султон Нафийни чақиртириб келтиради ва унга бундай ҳажвий асарлар ёзмасликни тайинлайди. Шоир ҳам сўз беради. Аммо бироз вақт ўтгач Нафий, султоннинг куёви вазир Байрам Пошо ҳақида ҳажв ёзади. Бундан ғазабланган Байрам Пошо Нафийни жазолашга султоннинг розилигини олишга эришади. Шоирни алдаб саройга чақиртиради ва ертўлада бўғиб ўлтиртириб жасадини денгизга улоқтиридиб юборади. Аммо Нафий ёзган ҳажвий асарлар халқ ўртасида тезда машҳур бўлиб кетади.

Нафий адабий меросини уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси турк тилида ёзилган “Девон” бўлиб, “сўзим” радибли наът билан очилади. “Девон”да Мавлоно Жалолиддин Румийга мадҳия ва 57 қасида бор. Шунингдек 119 та ғазал, таркибанд шаклида ёзилган “Соқийнома” ҳамда қитъа, рубоийлар бор.

Иккинчиси шоирнинг форсча “Девони”дир. Девонда 8 наът, 8 қасида, 1 соқийнома, 1 фахрия, 21 ғазал, 171 рубоий бор. “Девон” бир нечта нусхалари Туркия ва Европадаги кутубхоналардан топишган. Адабиётшунос олим Али Ниход Тарлан бу нусхаларни қиёсий ўрганиб, ҳамда туркчага таржима қилиб 1944 йилда Истанбулда нашр эттирган.

Учинчиси, Нафийнинг ҳажвий асарларини тўплаган “Сиҳоми қазо” мажмуасидир. Бундаги асарлар савия жиҳатидан бир хил эмас. Айрим нусхалари бир-биридан фарқ қилади. ҳажвий асарларда асосан Нафийга замондош амалдорлар

объект қилиб олинган. ўша даврда яшаган шоирлардан айримлари ҳақида ҳам Нафийнинг салбий фикрлари акс этган.

Шунингдек, Нафийнинг “Тухфатул-ушшок” номли 97 байтдан иборат қасидаси ҳам бор. Бу асар Фузулий “Анисул қалб” дostonда ва шу мавзудаги асарларга назира тарзида ёзилгани учун, адабиётшунослар бу асарни мустақил назм намунаси сифатида санамайдилар.

Даврининг ғазалнавис ва ҳажвчи шоири сифатида танилган Нафий ижодида кўзга ташланган ўзига хослик, шеърлардаги кўтаринки оҳангдир. Шоир бу оҳангни сақлаш учун турк, араб, форс сўзларидан усталик билан фойдаланади. Шу йўсундан Нафий қасидаларидаги услуб, девон шеърлятида қолишлаган услубдур. Шоирнинг сўз манбаи бой бўлиши мумкин, лекин уни асарда мусиқий бир тарзда бериш мушқил. Ишқ, фалак, ҳижрон, висол мавзусидаги Нафий ғазаллари бу борада муваффақиятли чиққан. Шоирнинг ижодий диапозони кенг, у ғазалларида фақат ишқий мавзуларни эмас, ҳарб ва қаҳрамонлик, тасаввуф мавзуларини ҳам маҳоратла ёрита олган. Шоир танлаган мавзусини ўзи истагандек тасаввур этар уни ёритишда ҳам қийналмасди. У ўзига ҳеч қўлланмаган калималар ва табирларни усталик билан шеър мағзига сингдириб юборарди. Нафийнинг шеърларида янгича бир оҳанг, хаёл ва ҳаёт кучи бордек. Масалан шоирнинг уруши тасвирига бағишланган мисраларини ўқисангиз, қиличларнинг жарангланиши туйгандек бўласиз.

Нафий ижодининг яна бир ўзига хослиги мажозларда бойлик, кичик ва кўтаринки руҳдир. Шоир гоҳида арузнинг қатъий қолипларига риоя ҳам қилмасдан, сўзларга ўзгача оҳанг бағишлагга интилади. Боқий сингари шеър “техникаси”га эмас, кўпроқ сўз оҳангига эътибор беради.

Нафий шеърлятни улуғ неъмат деб билган. У шоирларни султонлардан юқори кўяди. Шоирлар бўлмаса, ўтиб кетган шохларни ҳеч ким билмасдиям, эсламасляям” дея ёзганди Нафий. Шоир ғазалларида айни пайтда мағрурона

ёзилган мисраларни ҳам учратамиз. Гоҳида у ўзини барча замондошларидан устун кўяди. Шеър айтганида ҳатто “Ҳофиз ҳам жим туради” тарзидаги ўзига ишонч ва бино кўшиш ҳам бор.

Нафийнинг ҳажвиёти айниқса ўз даври учун характерли бўлиб, шоир турк адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб, султон саройининг ички кирдикорларини қаламга олади. Ундаги лаганбардорлик, сохталик, кўзбўямачиликларни озми-кўпми фош қилади. Шунинг учунми Нафий ҳажвиёти халқ ўртасида тез тарқаларди. Халқ ҳам шоирга керакли хурматни кўрсатарди. Тарихчи Кочубей Байрам Пошо томонидан ўлдиртирилган шоирнинг жасадини денгизга ташлатишни ҳам, халқдан Нафий ўлимини яшириш учун қилинганлигини ёзганди.

Нафий ғазаллари, айниқса сатирик шеърлари билан XVII аср турк шеърлятига янгича бир оҳанг олиб кирган шоир бўлиб қолди.

ЮСУФ НАБИЙ (1640-1712)

XVII асрнинг иккинчи ярми XVIII аср бошларида яшаб ўтган энг шуҳратли турк шоирларидан бири Юсуф Набийдир. Урфада туғилган шоирнинг отаси Ҳожи Ғаффордзода исмли киши бўлиб, оилада ҳам илмга, адабиёт ва санъатга қизиқиш кучли эди. Бўлажак шоирнинг болалиги илм ҳавосига тўйинган бир муҳитда кечди. Бошланғич таҳсилни Урфада олади. Мунтазам равишда илмини ошириб борган Набий араб ва форс тилларини шеър ёзиш даражасида яхши ўрганарди. 25 ёшида Истанбулга келиб, вазир Мустафо Пошонинг хизматига киради. Тезда Истанбулдаги адабий муҳитда ўз ўрнини топади. Даврининг устоз шоирларидан бўлган Ноиллийнинг эътиборига тушади ва хурматини қозонади. Юсуф Набига мустаф Пошо умрининг охиригача ҳомийлик қилади. У вазирнинг девонида котиб, сўнгра турли юқори лавозимларда ҳам ишлайди. ҳатто

бир қанча ҳарбий юришларда вазирнинг ёнида бўлади. 35 ёшида ҳаж сафарини ихтиёр қилади. ҳаждан қайтиб “Тухфатул ҳарамайн” (“Икки муқаддас шаҳарга саёҳат”) номли асарни ёзиб Султон Меҳмедга топширади. Географик руҳдаги бу асарда Юсуф Набийнинг Макка ва Мадина шаҳарларига қилган саёҳатлари, ўша шаҳарларда ижтимоий муҳит ўқишли тарзда жуда яхши ифодаланганди. Китобнинг Меҳмед IV совға қилиниши ҳам бежиз эмас. Султон севикли шоири Юсуф Набийнинг ҳаж сафари учун шароит яратиб берган, ўша вақтдаги Макка валийсига хат ёзиб, Набий эътибор қилишини ҳам буюради. Умуман Юсуф Набий 72 йиллик ҳаётида олтита султонлар ҳукм сурган даврни кўради. Бу ҳукумдорларнинг барчаси (Иброҳим I, Меҳмед IV, Сулаймон II, Султон Аҳмад II, Мустафо III, Аҳмад III) Набийга яхши муносабатда бўлиб, илтифотлар кўрсатиб турган. ҳаж сафаридан сўнг Юсуф Набий улуғ вазир Мустафо Пошо билан Морага кетади. 1685 йил вазирнинг вафотидан сўнг Халаб шаҳрига бориб жойланади. ҳалаб валийси Балтожи Меҳмед Пошо шоирнинг дўст ва ҳомийси эди. Узоқ йиллар ҳалабда яшаб, Балтожи Пошо улуғ вазир бўлгач, 70 ёшида Истанбулга қайтади. Ниҳоятда илмли ва пок инсон бўлган Набий ўз вафот кунини олдиндан башорат қилиб, қитъа ёзадиким “кетти Набий Афанди жаннатга тек” мисралари унинг вафотини тарих санасини англатади. 1712 йил 12 апрелда кўз юмган. Шоирнинг қabri Ускудардаги Қоражааҳмад қабристонидадир.

Юсуф Набий билимдон ва камолотга эришган шахс эди. Унинг замондошлари шоир ҳақида ҳамиша хурмат билан ёзадилар. Набийни фозил диндор, пок инсон сифатида та-рифлайдилар. Сабр-тоқатли, ширин сўзли, атрофидагиларни ишларига аралашавермайдиган Набий самимий дўстлари кўп эди. Турли можоролардан ўзини олиб қочадиган, ғийбатларга кўшилмайдиган шоир характери унинг асарларида ҳам акс этгандек. “Хайрия Набий” маснавийси шоирнинг фалсафий, эстетик қарашлари ўзига жамлаган асарларидан биридир.

Набийнинг икки ўғли бўлиб, ўғиллари Абулхайр ва Мехмед Эминлар Ҳалабда таваллуд топганлар. Умуман Набий ижодининг энг гуллаган даври, Ҳалаб шаҳрида Балтожи Мехмед Пошо ҳомийлигида бўлган давридир. “Хайрияи Набий”ни шоир ўғли Абулхайрга бағишлар дидактик руҳда ёзган. Шоирнинг мақсади ҳам ўғлига насиҳатлари тарзида ёзган достони орқали ёшларга тўғри йўл кўрсатишдир. Достоннинг ҳар бир боби маълум бир ахлоқий категорияларга бағишланган. Асарда яхшилик, саҳийлик, ақллилик, софдиллик, хушёрлик мадҳ этилса, ҳасислик, қизиққонлик, бузуқлик, ёлғончилик, нопоклик сингари киши табиатида бўладиган иллатлар танқид қилинади. Юсуф Набийнинг ўзи бир умр сарой аҳлларига яқин бўлиб яшаган бўлса ҳам, ўғлига султонлардан узоқроқ бўлишни насиҳат қилади. Саройдаги турли хил ғийбатлар, иккиюзламачилик, шахсий манфаат йўлида бир-бирини сотишлар ҳеч қачон киши қалби оромда бўлмайди. Набий ўз ахлоқий принципларидан келиб чиқиб, ўғлига тинч ҳаёт кечириш йўллари кўрсатади. Достонда ўша замоннинг маълум бир иллатлари шоирона тилга, кенг халқ оmmasига тушунарли қилиб ифодалаб берилгани учунми, асар тезда мушхур бўлиб кетади. Достонда мақол ва маталлар жуда ўринли қўлланган, образларга бой. Асарнинг баён қилиш усули ҳам жозибали бўлиб, арабча, форсча сўзлар нисбатан кам ишлатилган. Набий олға сурган бош ғоялардан бири илм билан мунтазам шуғулланишдир. Саодатга эришишнинг энг тўғри йўли илмда эканлигини уқтиради шоир. Асар 1694 йилда ёзиб тугатилган бўлса, XIX асрда Европа тилларига таржима қилинади. Француз шарқшуноси Павэ де Куртей маснавийни фаранг тилига таржима қилиб, 1857 йил нашр қилдиради.

Юсуф Набийнинг иккинчи достони “Хайрабод” ҳам Ҳалабда ёзилган. Бироқ бу асар руҳи ва сюжет тузилиши жиҳатидан “Хайрия”дан томоман фарқ қилади. 1705 йилда ёзиб тугалланган бу асар кўпроқ халқ эртақларини эслатади. Набий асар сюжетини Ф. Атторнинг “Илоҳийнома”сидан ол-

ганлигини ва ўзига давом эттирилганлиги очик ёзади. Достон мазмунан ҳам, сюжет қурилиши жиҳатидан ҳам қизиқарли. Юсуф Набий асарни ўқишли бўлиши учун Шарқ адабиёти анъаналаридан, салафлар ижодидан унумли фойдалангани сезилади. Бу ҳақда олима В.С. Гарбузованинг куйидаги фикрларига тўлиқ қўшилиш мумкин: “Достон билан танишилганда ёзади олима – шу нарса маълум бўладики, Набий Атторнинг қисқа ва нисбатан содда сюжетини қайта ишлаган ва баъзи нарсаларни Низомий ҳамда Набийдан, кўшгина нарсаларни эса халқ эртақларидан олиб, бу сюжетни давом эттирган. Бундан ташқари достон воқеалари Кичик Осийёга кўчирилган ва унинг қаҳрамонлари чинакам турклар сифатида тақдим қилинган”.¹

Достонинг бош қаҳрамонлари жўржонийлар шоҳи Хуррамшоҳ, сарой шоири Фаҳр, шоҳнинг кули Жовид ва шаҳар ўғриларининг бошлиғи Чалақдир. Воқеа Хуррам шоҳ саройидаги базмда шоир-Фаҳрнинг шеър ўқиши ва бундан мамнун бўлган шоҳ ўзининг суюкли кули Жовидни Фаҳрга ҳадя қилиши билан бошланади. Аммо шоир Фаҳр шоҳ ўзига келгач, бу тухфасидан айниб қолажagini билади. Шунинг учун ҳам базм қатнашчилари уй-уйларига тарқалган пайтда Фаҳр бу кулваччани ертўлага қамаб қўяди. Бу ертўлага фақатгина тахтнинг тагидан йўл бор эди, холос. Ертўланинг калидини эса икки кишининг гувоҳлигида бир амалдорга беради. Эрталаб шоҳ кайфи тарқагач, шоирнинг қилган ишидан хурсанд бўлиб, уни мақтайди. Шоҳ калидни олиб ертўлага тушади. Бироқ у ерда фақат бир уюм кулнигина кўради. кулвачча тасодифан чиққан ёнғиндан ёниб халок бўлган бўлади. Хуррамшоҳ шу қадар чуқур қайғуга ботадики, дунёвий ишларнинг ҳаммасидан воз кечиб, тарки дунё қилади ва ўз вақтини ҳамisha тоат-ибодат билан ўтказди.

Ғоят кўрқиб кетган шоир Фаҳр саҳрога қочиб кетади, саргардонликда янада ажойиброқ шеърлар ёзади.

Аттор асарининг сюжети ана шу ерда тамом бўлади. Наби эса уни куйидагича давом эттиради: аслида кулвачча Жовид

1 Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. Тошкент-1960. 93-бет.

ҳалок бўлмаган экан. Шам ағдарилиб кетиб, Жовид ётадиган тўшак ёна бошлаганда бола уйғониб қолган ва ёрдамга сўраб бағирган. Кўп вақтлардан бери шоҳ хазинасини ўғирлашни орзу қилиб юрган ва ерни кавлаб тахт ўрнатилган хонага яширин йўл очган ёзувчи Чалак шу пайт болага ёрдамга келади. Зиёфат кечасида Чалак худди ертўлада пойлаб ётган бўлади ва Жовиднинг бақирганини эшитиб, ертўла девонини дарҳол тешади ва болани муқаррар ҳолатдан саклаб қолади.

Чалак болани қутқаргач, Жовид унинг гуноҳини кечиритишни шоҳдан сўраб беришга ваъда қилади. Чунки Чалак мамлакатдаги барча ўғрилارнинг бошлиғи бўлиб, шоҳнинг одамлари узоқ вақтлардан бери унинг изидан қувиб юрган бўладилар. Жовид ўзини шоирга инъом қилиб юборганлиги учун шоҳдан хафа бўлади ва унга араз қилиб вақтинча Чалакнинг уйида қолишга қарор қилади.

Бу вақтда Хуррамшоҳ тарки дунёсини давом қилиб ҳамма вақтини тоат-ибодат билан ўтказар эди. Бир куни у тасодифан ертўлага қаердандир тоза ҳаво кираётганлигини сезиб қолди. Деворларни синчиклаб кўздан кечириб чиққан шоҳ бир жойнинг усталик билан тешилганини кўради. У тор йўллакка чиқади. Юра-юра у бир ҳовлидан чиқиб қолади, бу ҳовлида серсоя чинор тагида Жовид ширин уйкуда ётганини кўради. Лаҳм шоҳни тўша-тўғри Чалакнинг уйига олиб чиққан эди.

Жовидни кўрган шоҳ унга ўзини таплайди. Бироқ уйкудан турган замон лой ва тупроққа беланган шоҳни таний олмаган Жовид қоча бошлайди. Хуррамшоҳ эса Жовиднинг кетидан югуради. Тўполон овозини эшитиб уйдан чиққан Чалак ҳам шоҳни танийди ва кимдир болани хафа қилмоқчи шекилли деб ўйлаб, буларнинг кетидан у ҳам югуради. Уларни шаҳар кўчасида кўриб қолган сарой кўриқчилари ҳам ҳайратда қолиб, “ушланглар, ушланглар!” дея бақиршади ва уларни қувлайди.

Оломон тез қочаётган Жовиднинг кетидан югуриб бир хароба масжид ҳовлисига кириб келади. Бу ҳовлида қудук

ва унинг ёнида сербутоқ бир дарахт бўлади. Бола дарахтнинг устига чиқади, бироқ шоҳ синиб кетиб, Жовид кудукқа тушиб кетади. Шоҳ ҳам дарҳол арқонга осилиб кудукнинг ичига тушади. Чалак ҳам шоҳнинг кетидан кудукқа тушади. Соқчилар эса кудук ёнига келиб унинг ичига кетма-кет тош ташлайверадилар. Бироқ ҳеч ким ўлмайди.

Кудук тубига йиқилган Жовид омон қолади. У йиқилган жойида баланд дарвозани кўради, дарвоза орқали эса ажойиб боққа киради. Боғ ичида Жовид гўзал қизга дуч келади. Қиз бу ерда ўзини хотинликка олмоқчи бўлган даҳшатли дев Темтемнинг тутқуни бўлади.

Жовид ва унинг кетидан етиб келган шоҳ қиз ўтирган жойга яқинлашар-яқинлашмас уларни девнинг хизматкорлари ушлаб олади. Дев уларнинг кимлигини билгач, болани ҳам, шоҳни ҳам ўлдиришга азм қилади. Дарахт шоҳлари орасида яшириниб турган Чалак Жовид билан Хуррамшоҳнинг бошига қандай кулфат тушаётганини кўради. Кечаси у дев соқчиларининг шаробига билдирмай кўкнори аралаштириб кўяди. Шундан сўнг улар ҳаммаси қаттиқ ухлаб қоладилар, Чалак эса уларнинг бошларини танасидан жудо қилади. Темтем шу кеча гўзал қизни ўзига бўйсиндирмоқчи эди. Бироқ Чалак пайдо бўлади ва девни ўлдиради. Шоҳ билан Жовид омон қоладилар.

Шоҳ Чалакка мардлиги учун миннатдорчилик билдиради ва унинг олдинги гуноҳларини кечади. Жовид гўзал қизни севиб қолади. Шоҳ эса уларнинг қовушишларига рози бўлади.

Ҳаммалари беҳад хурсанд бўлган ҳолда бир-бирларидан рози бўлиб кудукдан чиқадилар.

Ана шундан сўнг яна бир қатор воқеалар рўй беради. Уларнинг ҳар бирида Чалак гоҳ шоҳни, гоҳ Жовидни, гоҳ бутун мамлакатни келгинди душманлар ҳужумидан омон сақлаб қолади.

Ниҳоят, шоҳ яна катта зиёфат уюштиради. Бу зиёфатда саҳродан олиб келинган шоир Фаҳр ҳам қатнашади. Зиё-

фат вақтида шоҳ ўз саргузаштларини айтиб беради ва кўпчиликнинг талабига кўра, Чалакни сахийлик билан мукофотлайди. Зиёфатдан сўнг Чалак мамлакатдаги барча ўғрилари ўз хунарини ташлашга ва ҳалол турмуш кечиришга кўндирди. Чалакнинг ўзи эса Хуррамшоҳнинг азалий душмани хукмронлик қилаётган Кирмонга жўнайди. Чалак Кирмон шоҳини маст қилади ва оёқ-кўлини боғлаб, Журжонга олиб келади. Хуррамшоҳ ўз душманини ўлдирмайди, аксинча унинг гуноҳини кечиб, дўстлашади.

Достон ана шундай тугалланади ва унинг охирида Хуррамшоҳ мамлакатини Хайробод деб аташларининг сабаби очиб берилади. Чунки ўшандан бери бу мамлакатда фаровонлик ва осойишталик ҳукм суради. (Асар сюжетининг насрий талқинида В.С. Гарбузова таржимасидан фойдаланилди)

Набийнинг “Хайробод” достони оптимистик руҳи, шу мавзуда ўрта асрларда яратилган илк асар сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Асарларида юксак бадиий маҳорат намунасини бера олган шоир адабий мероси қуйидагилардир.

1. Турк тилида битилган девонда 1 тавҳид, 4 наът, Истанбул буюкларига бағишлаб ёзилган мадҳиялар ва қасидалар бор. 1 таркибанд, 1 муҳаммас, 3 тахмис, Мехмед II аталиб маснавий шаклида ёзилган шеърлар, ҳамда кўплаб ғазаллар ҳамда рубойлар ҳам ушбу девондан жой олган.

2. Форсча девонида 32 ғазал, Румий, Ҳофиз, Жомий, Салим II, Шяфой, Назирий, Шафкат, Ғарибий, Толибий ғазалларига тахмислар иборат.

3. А. Жомий форсча шеърга солган 40 ҳадис мазмунини турк тилига таржима қилган “Таржимаи ҳадиси Арбаин” асари.

4. Набийнинг “Хайрия” ва “Хайробод” достонларининг алоҳида нашрлари.

5. Сурнома. 587 байтдан иборат бўлиб, султон Мехмед II фарзандлари тўйлари поэтик ифодаланган маснавий.

6. Фотихномаси Команича. Мустафо Пошо буйруғу билан ёзилган тарихий асар.

7. “Тухфат ал-Харамайн” (Икки муқаддас шаҳарга саёҳат) ҳеографик мазмундаги асар.

8. Зайли сийари Вайсий. XVII аср наср устаси Вайсий асарига илова тарзида ёзилган.

9. Муншаот. Набий мактублари ўз ичига олган бу асар, шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли маълумотлар бериши билан аҳамиятли.

Шоир ижоди ҳақида кўшлаб илмий тадқиқот ишлари яратилган. Абдулқодир Қорахоннинг “Набий” (1953, 1987) Огоҳ Сирри Левенднинг “Набийнинг Сурнамеси” (1944) монографиялари шулар жумласидандир. Профессорлар Ф. Кўпрулу, А.Н. Тарлан, А.Қобоклилар ҳам Набий ҳаёти ва ижодига оид қимматли материалларини ўз илмий ишларида ёзиб қолдирганлар.

ХVIII АСРДА АДАБИЙ МУҲИТ

XVIII аср Усмонли империяси учун жуда оғир кечди. Ички исёнлар, иқтисодий қийинчилик, айниқса, империянинг ташқи сиёсатдаги мавқеи кетиб, бир қанча ерларни қўлдан чиқариши бу давр учун характерлидир. Давлатнинг наинки XVII асрдаги буюклиги, ҳатто XVII асрдаги қудрати ҳам жуда заифлашиб қолди. 1699 йилда имзоланган “Карловча” шартномасига кўра, Усмонлилар давлати Можаристоннинг катта қисмини Долмачя ва Мора ерларини қўлдан чиқарди. Гарчи 16 йил давом этган уруш тўхтаган бўлса ҳам, империянинг Европадаги мавқеи деярли йўқолди. Узоқ давом этган урушлар натижасида солиқлар кўпайди. Бу нарса шусиз ҳам иқтисодий қийинчиликларда яшаётган халқнинг жонига тегди ва бир неча исёнлар бўлди. Испания ва Чор Россияси ҳам усмонлиларга қарши тиш қайраб турарди. 1712 йил, Истанбул шартномаси тузилди. Бунга кўра Туркия Мора ва бошқа баъзи қўлдан кетган ерларни қайтариб олди. Давлат бир оз қадрини

ростлагандек эди. Аммо, Австрия уруши бошланди. 1718 йил Пасарофча сулҳи тузилади. Урушлар, исёнлардан гарчаган омма бу сулҳни яхши қабул қилади. Эрон шоҳи Ашраф билан тўқнашувни ҳиёбга олмаганда, давлатда тинчлик ўрнатилади. Лола даври деб аталган бу 13 йилда адабиёт, санъат бирмунча ривожланди. Лекин, бу даврда солиқлар кўпайган ва солиқларни шоҳлар айшу-ишратларга сарфлаётганини кўрган халқ исён кўтаради. Бунга 1729 йил турк кўшинларининг Эрон шоҳи Нодиршоҳдан енгилганлиги ва бунга султоннинг эътиборсизлиги ҳам сабаб бўлади. Султон Аҳмад III тахтда ағдарилади. Садраъзам Иброҳим Пошо ўлдирилади, янғидан қурилган биноларга, саройларга ўт қўйилади.

Тахтга Маҳмуд I ўтиради. Бироқ давлат идораси исёнчилар бошлиғи янигар Халил ва унинг маслакдошлари қўлида эди. Асосий мансабларга ўз одамларини қўяр, истаган амалдорни ишдан бўшатар эди. Пойтахт Истанбул ўзаро ички можоролар ичида қолганди. Аҳволнинг бу тарзда давом этиши мумкин эмаслигини англаб етган султон Маҳмуд II бир баҳона билан Халил ва маслакдошларини саройга чақиртиради, ҳамда ҳийла билан қўлга олиб, қатл эттиради. Бош кўтарган аскарлар исёнини ҳам бостиради. Давлат бошқарувини қўлга олади. Бу даврда Усманийлар Фарба Австрия ва Россия билан, Шарқда Эрон билан жанглар олиб бораётган эди.

1756-1763 йиллар султон Мустафо III даври бироз осойишта кечди. Руслар билан урушлар, Мора исёни натижасида 1774 йил Усманийлар Кичик Кайнарча сулҳини имзолашга мажбур бўлдилар, натижада Қрим мустақил бўлди. Англия ва бошқа Европа давлатлари ҳар хил баҳоналар билан усмонлиларнинг сиёсатига аралашшга ҳаракат қилардилар. Ташқи урушлар, Миср, Сурия, Анадўлидаги ички исёнлар аср охиригача оз моз узилишлар билан давом этди.

XVIII аср усмонли тахтига ўтилган султонларнинг кўпчилиги шоиртабиат, санъатсевар, табиатан юмшоқ кўнғил эдилар. Бу вақтга келиб Европа эса аввалгидан кўра илм-фанда

анча илгарилаб кетди. Шу жумладан ҳарбий соҳада ҳам XVIII асрда Туркия ҳар томонлама Европадан орқада қола бошлади.

1703-1730 йиллар ҳукмронлик қилган султон Аҳмад III гўзал санъатларни севадиган, кўнгилихушликни ёқтирадиган киши эди. Нажиб тахаллуси билан шеърлар ёзар, даврининг яхши ҳаттотларидан саналарди. У билимдон шахслардан айримларни чет элларга жўнатади. Масалан, Мехмет Чалабий Францияга бориб, у ердаги шароитни ўрганади ва Туркиядаги аҳвол билан қиёслаб, султонга тақдимнома ёзади. Биринчи китоб босиш ишлари ҳам Аҳмад III даврида бошланган.

1730-1754 йиллар ҳукм сурган Махмуд I армияда ислоҳот ўтказишга, 1757-1774 йиллар тахт эгаллаган Мустафо III иқтисодий ислоҳотлар амалга оширишга ҳаракат қилди. Султон Абдулҳамид II (1777-1789), Салим III (1789-1808) даврида ҳам давлат миқёсида баъзи бир ўзгаришлар қилишга ҳаракат қилинди. Аммо буларнинг ҳаммаси Усмонийлар империясининг Европа тайдикидан кутқара олмади. XVIII аср охирга келиб, давлат аср бошидагидан ҳам кўра заифлашган эди.

ЛОЛА ДАВРИ

XVIII асрнинг биринчи ярмидан 13 йил, яъни 1718-1730 йиллар турк адабиётида “Лола даври” деб юритилади. Бу атамани биринчи Яҳё Камол кўллаган. 1913 йил Аҳмад Рафиқ Олтиной эълон қилган “Лола даври” номли китоби бу даврнинг ўзига хос ўрни борлигини, адабиётда санъатда ривожланиш даври бўлганлигини кўрсатади. Султон куёви Иброҳим Попо бош вазир бўлган бу даврда Истанбулда ободончилик ишлари олиб борилди. Давлат одамлари яшаш тарзида, европаликларга тақлид қила бошладилар. Европага боғлар барпо қилиш, Қарбдан меъморлар чақириб келиб иморатлар куриш урф бўлди. Париж боғларида бўлганидек ҳовузлар, фавворалар курилди. Боғларда лоззорлар бунёд этилди. Масжидлар, кутубхоналар, кўркли саройларнинг

курилиши маълум маънода адабиёт, маданият ривожига туртки бўлди.

Султон саройида ҳам тез-тез мушоиралар, мусиқа кечалари ўтказилиб турарди. Уни даврда “ҳолва кечалари” деб номланиб, тонггача давом этадиган кечаларда, асосан шоирлар ва машшоқлар иштирок этадилар, янги-янги қасидалар, ғазаллар ўқиларди.

Лола, бу даврнинг энг сеvimли ва қимматли гулига айланди. Султон Мехмед IV Давридаёқ Миср ва Австриядан келтирилган лолалар Истанбулда ниҳоятда кўпайтирилган эди. Голландиядан, Шероздан ва дунёнинг бошқа давлатларидан лолаларнинг турли навлари келтирилар, янги навлари кашф қилинарди. Истанбулликлар лоланин 639 турини экардилар. Лола ҳақида рисоалар ёзилиб, лолазорлар яратилган мусобақалар ўтказиларди. Жуда кам учрайдиган лола уруғининг (пиёзи) 1000 олтинга сотилгани маълум. ҳатто лолаларни баҳолаш ҳақида “ҳатти хумоюн” эълон қилинади.

Турк адабиёти тарихида “Лола даври” деб аталган бу даврнинг муҳим воқеаларидан бири Истанбулда босмаҳонанингни очилишидир.

Парижга элчи сифатида жўнатилган Мехмед Чалабийнинг ўғли Мехмед Саид Афанди, асли можар бўлиб, ислом динини қабул қилган Иброҳим Мутеферрика билан ҳамкорликка султоннинг ва шайхулисломнинг розилигини олиб, 1724 йили Истанбулда биринчи турк нашриёти курадилар. Айрим қаршилиқларга қарамасдан нашриёт 1729 йили ишга тушади. 1729-1742 йилларда тарих, география, грамматика, луғат, саёҳатномалар каби 17 номда китоблар босилади. Бу маданий ҳаётдаги катта воқеа эди.

ХVIII АСР АДАБИЁТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

ХVIII аср усмонийлар империяси учун муваффақиятли кечмаган бўлсада, адабиёт ривожланишда тўхтаб қолгани

йўқ. Сарой томонидан шоирларга кўрсатилган ғамхўрлик ҳар ҳолда ўз самарасини берди. Юз йил бошларида “Лола даври”да Нодим, аср сўнггида эса Шайх Ғолиб сингари ажойиб шоирлар етишиб чикди. XVIII асрда Набий ижодига эргашиб, уни ўзига устоз деб билган: Собит, Дуррий, Катий, Салим, Самий, Иззат Али Пошо, Саййид Вахбий каби шоирлар ижод қилдилар. Фитнат хоним, Набизода Нозим ўзига хос овоз билан адабиётга кириб келдилар. ўша давр шоирларига устозлик қилган Хўжа Набот (?-1807) ажойиб ғазаллар ёзиш билан бирга, ёшларга форс тили ва адабиётидан сабоқ берди. Бу даврда турк шоирларига форс шеърятининг таъсири янада кучайди.

XVIII аср турк шеърятининг ўзига хос хусусиятлари Набий, Нодим, Шайх Ғолиб ижодида айниқса яққол намоён бўлди. Юқорида номи зикр этилган шоирлар ижодининг аҳамиятли томони маҳаллий калорит устунлиги ва халқ ижодига яқинликдир.

XVIII асрнинг охирларида Набий ва Собит ижодида кўринган ерли унсурларни тасвирлаш XVIII асрда янада кучайди. Халқ урф-одатларини адабиётда акс эттириш одат тусига кира борди. Энди шоирлар Бағдод, Шероз ёки бошқа бир хаёлий шаҳарларни эмас, Истанбулни, янги қурилган бинолар, боғлар, ўша давр муҳитини қаламга ола бошладилар. Ерлилаштирама оқими вакиллари шеърларида кўпроқ халқ мақол, латифаларини кўллаб, маҳаллий турмуш тарзини ифодалашга аҳамият бердилар.

Девон адабиётгида илк марта ёзилган шарқийлар ҳам янгилик эди. Халқ кўшиқлари турку ва кошма шаклига ўхшаш “хижо” вазнида ёзиладиган шарқийларнинг энг яхши наъмунасини Нодим яратди.

XVIII аср адабиётининг яна бир ўзига хослиги, мумтоз девон шеърятининг қатъий қонун-қоидаларидан чиқиш бўлди. Анъанавий образлар янгича талқин қилина бошланди. Ёр тасвирида ҳам, ошиқ тасвирида ҳам ўхшатишлар ўзгарди.

Ёрнинг кўз, соч ранглари тасвири, ошиқнинг хижрон азобидаги ҳолатларини беришда шоирлар оригиналликка интилдилар.

XVIII асрда урф бўлган “ҳинд тарзи” устлубининг таъсири оз бўлсада XVIII аср шеърлятида сезилиб турди.

Бу юз йил шеърлятида кўринган ўзига хосликлардан, шарқий, тарих, назираларнинг тўплаб ижод қилинганидир. Ёзма адабиётдаги мурабба, халқ шеърлятидаги турку, кошмаларнинг қоришиқ тарзи ўлароқ юзага келган шарқийларнинг Нодим ижодида кенг ўрин олиши, шоирнинг 28 шарқийси кўплаб ёш шоирларга ўрнак бўлди. Тарих айтиш турли муносабатлар билан, наврўз, рамазон байрамлари, шаҳзодаларнинг туғилиши, ҳарбий ғалабалар, элчиларни қабул қилиш ва бошқа кўплаб ҳодисаларга бағишлаб ёзилади. ҳатто фақат тарих айтилган шеърларнинг девони тузила бошлади. Шокирий ва Фоиз тузган “Мажмуан таворих” бунга мисолдир.

Бу даврда назира ва тақлидий асарлар кўпроқ Фузулий, Навоий, Набий, Нафий, Боқий, Нодим ғазалларига нисбатан ёзилди. Атиф Афанди (?-1742), Иззат Али Пошо (?-1735) ҳашмет (?-1768), Фитнат Хоним (?-1780) каби шоирларнинг назиралари айниқса машҳур эди.

XVIII асрда яратилган асарлар тили аввалги асрдагиларга нисбатан халқ тилига яқин мураккаб изофалар камроқ, анча соддалашган эди.

XVIII асрда кўплаб тазкиралар, тарихий асарлар, саёҳатномалар яратилдики, бу ўша давр насрининг ўзи хос намуналаридир. Салим “Тазкира”си воқеанавис Шафиқ Афандининг “Шафиқнома”си, Набизода Атойининг 1634-1712 йили ҳукмронлик қилган султонлар биографиясини акс эттирган “Шака-ик Зейли” асари, Латифий, Ошиқ Чалабий ва Ҳасан Чалабийларнинг ажойиб тазкиралари XVIII асрда етакчи адабий тур ҳамон поэзия бўлиб, асосий машҳур асарлар шеърлятда яратилди.

АҲМАД НОДИМ (1680-1730)

“Лола даври” адабиётининг энг йирик вакили Ахмад Нодим Истанбулда, задогон оилада туғилди. Унинг опа томондан бобоси Ҳусомиддин Қаро Чалабий бўлиб, ўз даврида султоннинг яқинларидан бўлган. Отаси Мехмед Нодим Афанди қози бўлиб, яхшиги таъби назми ҳам бор эди. Отаси Салиҳа хоним ҳам ўқимишли аёллардан бўлган. Давлатманд хонадонда туғилиб, тарбияланган Нодим жуда яхши билиб олади. Замонидаги атоқли устозлардан таълим олиб, мадрасани тугатади. Эбезаде Абдуллох Афанди бошлиқ нуфузли ҳайъатга имтиҳон топшириб ўзи ҳам мударрис бўлади. Шеърлари билан анча танилиб қолган Ахмад Нодим улуғ вазир Али Пошо ва Иброҳим Пошоларга қасидалар ёзиб, янада эътибор топади. 1720 йил вазир кутубхонасининг мудирини этиб тайинланади. Айни пайтда Нодим тарихий асарларни таржима қилиб ҳам илм аҳли ўртасида обрў топади. Аҳмед Нодим Иброҳим Пошо уюштирган мушоираларда, турли давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш маросимини ва зиёфатларда қатнашар, ўзининг “ширин каломини” билан танилганди. Садраъзам Иброҳим Пошо шоирни Султон Аҳмадга таништиради. Бундан сўнг Нодимнинг толе юлдузи янада порлайди. У Истанбулдаги машхур мадрасаларда, 1727 йилда Мулла Кирымий, Эски Нипонбоши, 1729 йилда Саҳпи Сетап, 1730 йилда Секбан Али мадрасаларига бош мударрис қилиб тайинланади. Бир умр зодагонлар даврасида, фаровон ҳаёт кечирган Аҳмад Нодимнинг умри фожеали тугайди. 1730 йил адмирал Халил бошчилигида кўтарилган кўзғолончилар Султон Аҳмадни тахтдан ағдарадилар. Шоҳга яқин бўлган амалдорларнинг ҳам уйларига ўт қўядилар. Нодим кўзғолончилардан қочаман деб, томдан йиқилиб ўлади. Рамиз “Тазкирасида” ёзишига шоир ваҳима касалидан вафот қилган. Унинг жасади Ускударда, онаси дафн қилинган қабристонга қўйилади. Тарихий манбалардан Нодим Иброҳим Чалабийнинг

қизи Уммигулсум Хонимга уйланган ва уларнинг бир қизлари бўлиб, Истанбулнинг Бешиктош даҳасида яшаганликлари маълум.

Аҳмад Нодим сўзга чечан “тоза дилли” шоир сифатида машхур бўлган. У Иброҳим пошонинг яқин кишиси сифатида ўша давр ижтимоий ҳаётида ҳам, адабий ҳаётида ҳам фаол иштирок этган. Даврнинг қайноқ воқеалари ичида бўлган. Адабий муҳитдагина эмас, илмий муҳитда ҳам бирдек қатнашган.

1726 йил ташкил қилинган тарихий асарларни таржима қилиш гуруҳида Нодим ҳам иштирок этган. Араб тилидан Мунажжиббоши Дарвеш Алининг тарихий китобининг 3 жилдини турк тилига ўттирган. Аҳмад Нодимнинг асосий адабий мероси “Девон”дир. Бу девон шу кунга қадар Истанбулда 5 марта нашр қилинган. “Девон”нинг энг сўнгги нашрида 39 қасида, 159 ғазал, 2 мустаҳзод, 1 маҳаммас, 3 тахмис, 1 мусаддас, 28 шарқий, 1 турку, 1 таркибанд, 10 рубой, кўпчилиги тарих айтиш бўлган 82 қитъа, 1 тасдис, 2 ташмир, 3 та маснавий бор.

Девондаги қасидаларда Истанбулнинг ҳаёт тарзи, “пола даври”даги кўнгилхушлиқлар, султонлар, вазирлар мадҳияси ўз аксини тошган. Унинг ғазал ва шарқийларида ҳам даврнинг руҳи, яъни завқ-шавққа тўлиқлик, ишқ ва ёр васли, шароб лаззати бадиий маҳорат билан ёзилган мисраларда ифодаланган. Аҳмад Нодим шеърлари напъали ва жўшқин бўлиб, ундаги ёр ва ошиқ образлари, ўрта аср тасаввуф шеърлятидаги муқобил образлардан анча фарқ қилади. Айниқса шарқийларида даврнинг гўзаллари ва гўзалликлари юқори пардаларда мадҳ этилади. Аҳмад Нодим ижодининг ўзига хосликлари қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Нодим шеърларида завқ ва жўшқинлик бор. ҳаётни кўпроқ гўзал томонидан кўради. Соғинч, ғам-андух, кудурат шеърларида йўқ ҳисоб. Оташин туйғуларни кўпроқ қаламга олган.

2. Нодим шеърларида яшаган даврини акс эттирди. Унинг шеърларида бутун борлиғи билан Истанбул ифодаланган. У шеъриятда биринчилардан бўлиб Истанбулнинг энг кўп тасвирлаган, шаҳарнинг кўпгина даҳалари ва бу даҳалардаги Садобод, Хуррамобод, Шарафобод, Хусравобод, Файзобод каби қасрларни, Тавонли, Нафпайдо, Жисри сурур номли кўприкларини, кўплаб чашмалар, ҳовузлар, ҳаммомларни Истанбулнинг таркибий қисми сифатида тасвирлайди.

3. Аввалги асрларда бошланган маҳаллийлаштириш ҳаракатини шеъриятда кўллаб қуватлади. Асарларида халқ мақоллари, ибораларини, умуман халқ тилида кўпроқ ишлатиладиган калималарни кўллади. Нодим тили нозик, нафис ва мусикий Истанбул шеvasи тили эди.

4. Нодим шеъриятидаги ўзига хос шакли оҳанг, завққа тўлиқ мисралар, кўплаб шоирларни унинг ижодига эргаштирди. Набий ва Нодим XVIII асрдаги энг машҳур шоирлардан бўлиб қолди.

Нодим яшаган “лола даври” руҳи унинг шахсиятига, ҳамда ижодига ҳам таъсир қилган, албатта. Бу даврда усмонлилар аввалги шухратини тинглай олмасалар ҳам, уни сақлаб қолишга уринардилар. Султон бошлиқ сароб аёнларининг кўнгилхушликка берилиши, ўша даврда задагонлар, зиё-лиларнинг маълум маънода фожеаси эди. Ўтган замонларни соғинч изтиробларини улар шеърдан, шаробдан, ишқдан, кайфу сафодан кўнгил хушлаб унитишни истардилар. Аҳмад Нодим ҳам муҳитдан айри айри туполмасди. Нодим шеърлари серзавқ бўлсада, шоирни яширин бир истироб қийнаётгани унинг айрим мисраларидан кўриниб қолади.

“Бу жаҳон баҳорини бир дам бил, лолазорни ўйин соғарига тут” мазмунида сатрлар бунга мисолдир. Аммо, кўпроқ шоир яшаган кўплик ҳаёт тарзи унинг асарларига ҳам кўчганди. Мумтоз адабиётда кўп учрайдиган чехра, кўз, қомат, соч унсурлари Нодим мисраларида ўзгача ранг, оҳанг кашф этади. “О сирма сочлара бирдан сорилди севдалар”, “Сирма кокул,

сим гардон зулфи тел-тел, инжа бел”. Бу сатрларда доима қора сифати кўпроқ берилган ёр сочи, сирма-олтинранг соч тарзида ифодаланмоқда. Шоир шарқиларида ёр билан кечган висол онларини ниҳоятда нафис ифодасини кўп учратамиз:

Сайр ўлуб рақби, яна дилбари мумтозларин
Яна афоқа чиқар нолалари созларин
Жона оташ берадур шуъласи овозларин
Муждалар гулшани ким вақти чароғон келди

Нодим ёр тарифини беришда ҳам, оригинал ўхшатишлар фойдаланади, теша тегмаган қиёсларни қўллайди:

Бўйдан хуш, рангдан покизадир нозик танинг
Беслемиш (озикланмиш) қўйнингда гўё ким гули раъно сени.

Даврининг энг машхур шоирларидан бўлган Нодим ижоди ҳақида турк адабиётшунослари кўплаб илмий-тадқиқот ишлари яратганлар. А.Р. Олтинойнинг “Лола даври” (1931) китоби, Ф. Кўпрулининг “Нодим” (1934), Н. Иесиргилнинг “Нодим” 1953, С. Банарлининг “Расмли турк адабиёти” (2 том 1983) китоблари шулар жумласидандир.

Севгилим, жамолинг бир бор кўролмам,
Чиқмасин хаёлинг дили шайдодан.
Хоки пойингга-да юз-кўз суролмам,
Олайн паёминг¹ боди сабадан.

Мовий кўз бераҳм этди нигоҳинг,
Ошиқларнинг кўкка чиқарди оҳин.
Сўрдим гарданингдан зулфи сиёҳинг,
Бир хабар бермади оқдан-қародан.

1 Поём – хабар

Севгилим, бандангга гар тушса хизмат,
Эшитгингда куллик – жонимга роҳат.
Кўрсам эди сенда бўйи муҳаббат,
Истаганим шудир сен бевафодан.

Нодимо, хуснингга бўлмишдир ошик,
Шундайин бир ишқки қавлида¹ содик.
Карамга на қабар бўлмаса лойик,
Ор этмас, Афандим, шоҳлар гадодан.

ШАЙХ ҒОЛИБ (1757-1799)

Турк ўрта аср адабиётининг йирик намояндаларидан бўлган Меҳмед Асад Ғолиб – Шайх Ғолиб Истанбулда, Янги-капи Мавлавийхонасига яқин уйда туғилди. Унинг отаси Мустафо Рашид девонда котиб бўлиб, даврининг таниқли мавлавийларидан эди. Бўлажак шоир илк сабоқни отасидан олади. Кейинчалик араб ва форс тилларини мустақил ўрганади. Тинимсиз меҳнат, илмга тиришқоқлик Шайх Ғолибни бир умр тарк этмади. Ёшлигиданоқ мавлавий сулукига кирган Ғолиб Галата мавлавийхонаси шайхлари Нашод Афанди ва Хусайн Дадалар кўлида тасаввуфий илмларни ўрганади. Кейинчалик Конья шаҳрига келиб, мавнавийликка асос солаган Жалолиддин Румий ҳаёти ва ижодини ўрганади. Ж. Румийнинг ижодий таъсири Шайх Ғолиб шеърлятида яққол сезилиб туради. Коньяда Румий таълимоти билан чуқур танишгач Истанбулга қайтган, Ғолиб “чилла ўтиради” сўнгра Мавлавий “дадаларидан бўлади”. “Чилла ўтириш” маросими мавлавийликда 1000 кун давом этган. Чиллага кирган Ғолиб 18 кун бир хужрада уч йил давомида хизматларни бажариб-ўз нафсини ўлдирган. “Чилла ўтириш” маросимини муваффақиятли ўтказган Ғолиб 1787 йилдан тасаввуфга оид илмий ишлар ёза бошлагани маълум. 1791 йилда Галата мавлавийхонаси шайхи Халин Нўъмон Дада Коньядан рух-

1 Қавл – сўз

сат олмай Ускударда мавлавийхона очмоқчи бўлгани учун шайхлик вазифасидан бўшатилади. Ўрнига тайинланган Шайх Абдуллаб Истанбулга келаётиб йулда, Кутахъяда вафот қилади. Натижада ёш бўлишига қарамасдан Галата мавлавийхонасига 1791 йил 11 июнда шайх этиб Шайх Ғолиб тайинланади. Шу вақтдан шоирнинг Султон Салим III билан муносабати яқинлашиб, дўстлашиб кетади.

Ўзи ҳам нозик таъб бўлган Султон Салим III Галата мавлавийхонасига келиб турар, Шайх Ғолиб уюштирган зикрларда иштирок этарди. Гоҳида Шайх Ғолибни саройга чақириб, унинг ғазалларини тинглар, адабий суҳбатлар қуради. Шайх Ғолиб султонга қасида ёзиб, теккенинг жуда хароблигини айтганда, Салим III бир йилда теккехонани таъмир қилдириб беради.

Шайх Ғолиб ўз даврида энг ёш “девон” тузган шоирлардан эди. У 24 ёшида “девон” тузиб, 26 ёшида “Хусну Ишқ” достонини ёзиб тугатади. Султон Салим III 3 минг олтин бериб Шайх Ғолиб “девон”ни чиройли безаттиради. Шайх Ғолибни Султон Салимгина эмас, унинг сингиллари Ҳадича, Бойхон Султонлар ҳам тез-тез ҳадялар билан мукофотлаб турган. Шоир ғазалларида юқорида исмлари зикр этилган номларнинг учраши ҳам бежиз эмас. Ҳатто Шайх Ғолиб Бойхон Султонга пинхона ошиқ бўлганлиги ҳақида ҳам мишмишлар бўлган. Саройда ва эл орасида ҳурмати баланд бўлган шоир афсуски ҳаётдан эрта кўз юмади. 1799 йили 42 ёшида Истанбулда вафот қилади. Шайх Ғолиб сил касаллиги билан оғриганлиги ҳақида маълумотлар бор. 1797 йилда Шайх Ғолиб жуда қадрдон дўсти ҳамда маслақдоши бўлган Асрор Даданинг вафоти ҳам шоирга оғир жудолик бўлганди. Шайх Ғолиб дўстига бағишлаб ёзган марсия турк адабиётидаги энг гўзал марсиялардан.

Шу воқеадан сўнг Шайх Ғолиб хасталаниб қолган эди. Шоир Суририй “Кечди Ғолиб Дада жондин ёху” дея шоир ўлими муносабати билан тарих ёзганди.

Шайх Ғолиб шоир сифатида ижодини жуда эрта бошлаган. 1781 йил “девон” тузган бўлса, кейинчалик девонни янги шеърлари билан кенгайтрган. Бугунги кунда бу девонларнинг 20 нусхаси топилган. Девонда 26 та қисиди (қасидалар Султон Салим III, Бойхон Султон, ва бошқа ўша даврнинг таниқли шахсларига бағишланган) турк тилида ёзилган 331 та ғазал, форс тилида 36 та ғазал, 2 та мустахзод, 4 та тарки банд, 9 та таржи банд, 7 та мусаддас, 4 та мухаммас, 17 та тахмис, 68 та тарих, 11 та шарқий ҳамда маснавий, қитъа, рубоийлар бор. Кўриниб турибдики Шайх Ғолиб ўрта аср турк шеърлятида машхур бўлган деярли барча жанрларда ижод қилган. Шайх Ғолиб ўзидан аввалги ўтган салафларидан, айниқса, Жалолиддин Румий, Фузулий, Боқий, Ноилий, Набий, Аҳмад Нодим каби шоирларга эргашган. Шарқ адабиётини яхши билган Шайх Ғолиб турк адабиётини “ҳинд тарзи” деб номланган “хаёллар ва мажозларга кенг ўрин берилган” шеърлий йўлнинг ёрқин вакилидир. Унинг бобурийлар даври ҳиндистондаги шеърлятни яхши ўрганганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шайх Ғолиб “ҳинд тарзи” йўлида ёзилган ҳар бир мисрадаги маълум бир мажоз ёки тимсол бошқи бир мазмун ташишини ҳам айтади.

Масалан:

Агар дерсамки, “ҳаволар очилди келди баҳор”

Мурод одурки: банимла муҳаббат айлади ёр.

Ё сўзласамки: “чаман ғунчалари зейн ўлди.

Ўдур ғаразки: табассумла сўзлади дилдор”.

Шайх Ғолиб ғазаллари бадий санъатларга бойлиги, шоирнинг сўзга бўлган беқиёс меҳри билан ҳам ажралиб туради.

Шайх Ғолиб номини янада машхур қилган “Ҳусну Ишқ” достонидир. Тасаввуф мазмунидаги бу достонни ижодкор 1782-83 йилларда 6 ойда ёзиб тамомлайди. Айтишларига бир

сухбатда Набининг “Ҳайрабод” достони жуда мақталади ва бундай дoston ёзиш, ҳатто таклидий тарзда ҳам мушкуллиги айтилади. Ёш бўлишига қарамасдан шухрат қозонган Шайх Ғолиб, дoston камчиликлардан ҳоли эмас деб, бир нечта, масалан бош аҳрамон Чалакнинг бир ўзи шунча олийжанов ишларни амалга ошира олишга шубҳа билдиради. Айни пайтда асарнинг тили муракаблигини таъкидлайди. Шунда кимдир Шайх Ғолибга дoston ёзишни маслаҳат беради. Хуллас, Шайх Ғолибнинг “Ҳусну Ишқ” асари, Набиний “Ҳайрабод” маснавийсига қасдма-қисд ёзилган асар дейиш мумкин. Нима бўлганда ҳам ўзига яраша мағрурлиги бўлган Шайх Ғолиб яхши бир дoston ярата олган. Дostonдаги образлар мажозий бўлиб ҳусн-жамоли мутлақ, яъни Оллоҳ, ишқи илоҳий йўлида, илоҳий гўзалликка қовушмоқ истаган Солиҳ. Дostonдаги бошқа образлар ҳам тасаввуфий мазмун ташиди. Шайх Ғолибнинг бу дostonда Жалолоддин Румийнинг “Маснавий”си, Фузулийнинг “Лайли Мажнуни”, Фаридундин Атторнинг “Мантикут-тайр”, Шаҳобиддин Сухровардийнинг “Мунисул ушшоқ” асарларининг таъсирини кўриш мумкин. Сюжети унча мураккаб бўлмаган дostonда Ҳусни севган Ишқ ҳаёт сувини (элексир) келтириши керак. Ҳаёт суви қалб қасрида сақланади. Ҳаёт элексирини излаб йўлга чиққан Ишқ бошидан кўплаб саргузаштларни ўтказади. Мангу совуқ мамлакат, олов денгизи, аждарҳо, девлар тимсоли ҳам рамзий бўлиб, бу инсон фитратидаги иллатлардир. Дostonда бош қаҳрамоннинг ҳар хил тўсиқларга учраши ва уларнинг мардонавор енгиши, инсон ўз нафсини енгиб ишқи илоҳийга етишига ишорадир. Қалб қасрига етиб келган Ишқ, ҳукмдор Илоҳий Калом билан учрашади. Илоҳий Калом гўзаллик, муҳаббат ҳар кимнинг ўз қалбида эканлигини тушунтиради. Мажозий қилиб айтганда Жамоли Мутлақ ишқида юрган Солиҳ ўзлигини англамас экан, борлиқ олами ҳам англай олмаслиги уқдирилади. 2101 байтлик “Ҳусну Ишқ” дostonининг тили ширали, бадий санъатларга бойдир. Дostonни В. М. Кўжатурк насрга ўтириб

1944 йил Истанбулда нашр қилдирган.

Ўрта асрлар Шарқ адабиётида бу мавзуда кўплаб асарлар яратилган. Форс шоири Фаттоҳийнинг “Хусну Дил” достони турк шоирлари орасида машҳур бўлган. Бу дoston таъсирида XVI асрда яшаб ижод этган турк шоирлари Ломий, Вали, Ахийлар ҳам асарлар яратганлар. Шайх Ғолиб ҳам Фаттоҳий номини тилга олиб ўтади.

Тасаввуф руҳида дoston ва ғазаллар ёзган, илмий асарларга шарҳлар бағишлаган Шайх Ғолиб XVIII аср турк шеърятининг йирик намояндаси эди. У тариқатда ҳам, шеърятда ҳам Мавлоно Жалолиддин Румийга эргашди, унинг асарларини қайта-қайта мутолаа қилди. Фузулий ғазалларидаги таъсирчанлик, Ноилий мисраларидаги ҳассос ва нозиклик, Наби сатрларидаги фикрий теранликни Ғолиб ижодида ҳам кўрамиз. Шайх Ғолиб шеърятдаги тасаввуф заҳирий эмас, кўпроқ ботинийдир. Унинг шеърларида ҳаёлот жуда рангли ва айни пайтда жонлидир. Шу хусусиятларидан келиб чиқиб Шайх Ғолибни турк девон шеърятининг сўнг улуғ шоирларидан десак бўлади.

ХОТИМА

Ўрта асрлар турк мумтоз адабиётининг шаклланиши ва ривожланиши ўзига хос тарзда кечди. XIII-XVIII асрларда Туркияда кўплаб талантли ижодкорлар етишиб чиқди. Асрдан асрга адабиёт шакл ва мазмун жиҳатидан такомиллишиб борди. Халқ адабиёти, девон адабиёти, текке шоирлари ижодида буни яхши ҳис қилишимиз мумкин. Ўрта асрлар турк адабиётида поэзия жанри етакчилик қилди. ғазалларда шоирлар самимий ҳис-туйғуларини ифодасалар, йирик дostonларда давр учун муҳим муаммоларни (Юсуф Набий) кўтардилар Шайхий, Нафий каби шоирлар турк адабиётида биринчилардан бўлиб сатирик асарлар яратдилар. Ўрта асрлар турк шеърлятига Шарқнинг буюк шоирлари Фирдавсий, Низомий, Ҳофиз, Жомий ва Навоийларнинг ижодий таъсири сезиларлидир. Уларнинг асарлари турк шоирлари учун илҳом булоғи бўлди. XV аср охирида Ҳамидулла Ҳамдий биринчилардан бўлиб “Ҳамса” яратди. Ўрта асрларда яшаб ижод этган турк шоирлари тил масаласига алоҳида эътибор бердилар. Турк тилини чет тиллар таъсиридан сақлашга, адабий тилни халқ тилига яқинлаштирилган ҳаракат қилдилар. Кўшгина шоирлар икки тилда (форс, турк) ижод қилдилар. XVII асргача кўпроқ тасаввуфий, илоҳий руҳда асарлар ёзишга интилиш бўлса, бу асрдан адабиёт мазмун ва шакл жиҳатдан ҳам дунё вийроқ бўла борди. Адабиётда янги поэтик жанрлар пайдо бўлди. Ўрта аср турк мумтоз шоирларидан яққол кўзга ташланадиган жиҳатлардан бири шеър техникасига эътибор қилишдир. Тарих айтиш бунинг яхши мисоли. ўрта асрларда яратилган адабий тазкиралар қимматли адабий материаллар бериши билан бугунги кунда жуда аҳамиятли.

XVIII аср охири XIX аср бошларига келиб турк классик адабиёти XVI асрдаги мавқеи ва шиддатида биров чекинди.

Умуман ўрта асрлар турк адабиёти Ж. Румий, Ю. Эмре, М. Боқий, Ю. Набий, А. Нодим, Ж. Ғолиб каби талантли шоирларни етиштириб, танзимот даври ва XX сар турк адабиётини ривожига замин яратди.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ УЧ ЙЎЛОВЧИ ҲАҚИДА РИВОЯТ

Боришарди турк, араб, форсу юнон,
 Шунда бир кимса – анису меҳрибон -
 Хайр, деб бир танга савғо айлади,
 Йўқки савғо, балки ғавғо айлади.
 Форс деди: “Бозор тушайлик шул замон,
 Ақчага ангур олайлик, дўсти жон!”
 “Қўй бу гапни, – деб уни кесди араб, -
 Эйнаб олсак ақчага, бўлгай ажаб!”
 Турк деди: “Беҳуда бу гаплар бари,
 Мевалар ичра узумдир сарвари!”
 Шунда юнон ҳам арога солди сўз:
 “Ҳай, харид этмоққа стафилъ дуруст!”
 Бас, улар битта қарорга келдилар
 Лек тушунмай, баҳсу ғавғо қилдилар.
 Барчада хоҳиш узум эрди фақат,
 Барчаси бирдек, узум дерди фақат.
 Лек арога шум жаҳолат тушди, бас,
 Тиш, қовурға лат еди, топди шикаст.
 Гофилу ғафлат сўзидин можаро,
 Бизники - бирлик била сулҳу салоҳ...

ҒАЗАЛ

Юзингдан дастайи гул қилса бўлғай,
Сочингдан шохи сунбул қилса бўлғай.
Эгилган қоматимни мисли кўприк,
Кўзим дарёси мақбул қилса бўлғай.
Қизил атлас каби қонлиғ ёшимдан,
Муҳаббат отига жул қилса бўлғай.
Ўшал сочингни ҳар бир толасини,
Асотир бўйнига ғул қилса бўлғай.
Сен ул дарёю мен бир томчи сувман,
Валекин жузвни кулл қилса бўлғай.
Дилим юз порадул ҳар бир бўлақдан,
Фиғон этувчи булбул қилса бўлғай.
Сен ул қанд қофию мен ломи таяхман,
Ва қофу ломдин кул қилса бўлғай.
Менга ҳам ширадир сенинг хаёлинг,
Бу шириндин роса мул қилса бўлғай.
Узокдир йўлу жонимдир пиёда,
Вале дилни чу дулдул кимса бўлғай.
Хомуш қил, улки бир сўз демасингдан
Бу олам ичра ғулғул қилса бўлғай

О. Бўриев тарж.

РУБОЙЛАР

Ёмонлик этиб, яхшилик истар эса ким,
Билгилки, ўшал кимсани иймон ярим
Беш кўлдек аён-ку арпа эккан кипига
Бермаслиги буғдойни худованди карим!

Мен хастаю зору нотавон ёр ғамидан,
Кўздан ёш эмас, оқади қон ёр ғамидан.
Бўғзимга етар бўлсада жон, ёр ғамидан,
Ё Раббим, айирма ҳеч қачон ёр ғамидан.
Эргаш Очил таржимаси

СУЛТОН ВАЛАД ИЖОДИДАН: ҒАЗАЛЛАР

Қаро қошлар, қаро кўзлар жоним олди, жоним олди,
Мусулмонлар надир бу, ким менга келди, менга келди?

Биродарлар, ошиқ бўлдим, ичиб майни далли бўлдим,
Ким айтур чақириб энди: “Даво қилди, даво қилди!”

Сени кўрдим, сенга келдим, қўлим тутгил, ўтга тушдим,
Нидо берди, далли бўлдим, мени Тангрим сенга солди.

Не тотлидир сенинг ишқинг, ки мендан кўнглимни олди,
Анга бир жон фидо этдим, икки минг жон менга берди.

Анинг, ким жони нурлидир, Исо янглиғ кўкка боғди,
Улови жонли ер узра иккиланиб ортда қолди.

Сени кўрдим, сенга келдим, кўзим очдим, юзинг кўрдим,
Садо берди, далли бўлдим, мени ишқинг сенга солди.

Сени кўрдим: кечар эдинг, жоним йўлин очар эдинг,
Ошиқларинг сечар эдинг, қолганинг йилдирим олди.

Кекса-ю ёш сени севар, сени истар, сени сўйлар,
Қуёш янглиғ юзинг порлар, бутун олам нурга тўлди.

Эй халойик, жонни асранг, бу дунёдан қўлни силтанг,
Кўзни очинг, кўзни очинг, кўринг Тангри нелар қилди.

Валад келди, сизга айтар, не истарсиз – сизингладир,
Оқил бўлган мени билди, денгиз бўлди, гуҳар топди.

Сенинг юзинг куёшдир, йўкса ойдир,
Жоним олди, кўнгил дағи не айтур?

Менинг икки кўзим, билгил, жонимсан;
Мени жонсиз қолдирдинг, бил, бу қайтур.

Кўзимдан чиқмагин, бу ер сенингдир,
Менинг кўзим сенга яхши саройдир.

Не ўқдир бу, не ўқки тегди сендин,
Менинг бўйним сундирди; энди ёйдир.

Томошо-чун буён кел ва кўргил сен,
Нетай: кўзим ёши дарёю сойдир.

Бу кун ишқинг ўтидан баҳра олдик,
Биз қайғу эмас, гар қору лойдир.

Валад йўқсил эди сенсиз жаҳонда,
Сени топди, демакки энди бойдир.

Мавлонодур авлиёи барҳак, билинг,
Ул нени буюрса гар, уни қилинг.

Тангридан раҳматдур анинг сўзлари,
Тингласа кўрлар – очилгай кўзлари.

Қай кишим бу сўзла йўл олгай,
Тангри анинг мукофотин том бергай.

Йўқ охир молим ҳам мулким-ки берай,
Дўстлигим мол бирла равшан кўрсатай.

Молни, ки Тангри менга берди, будир, . . .
Ким бу молни истаюр, ул эслидир.

Эсли кишининг моли сўзлар эрур,
Молини берур, бу сўзларни олур.

Мол тупрокдир, бу сўзлар эса қолур,
Эслилар молдин қочур, бунда турур.

Сўз қолар боқий, дунё фоний бўлур,
Боқийни тут, қувгил аниким ўлур.

Ёлвориб зори-зори қилиб анга;
Раҳм айла, Сен лутфингдин манга.

Кўзимни оч, ки сени равшан кўрай,
Томчи каби денгизга кириб, турай.

Мен дағи томчи каби денгиз бўлай,
Ўлмаин, денгиз бўлиб тирик қолай.

Эслилар ҳайрон қолурлар бу сўза,
Ким: “Халойиқ холиқи нетгай биза?”

ЮНУС ЭМРЕ ШЕЪРЛАРИДАН

Сўрдим гулдан, чечакдан...

Сўрдим сари чечакдин
Юзинг недан саридир,
Чечак айтил эй дарвиш,
Оҳим тоғлар эритир.

Яна сўрдим чечаклин
Сизда ўлим бормидир,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ўлимсиз ер бормидир.

Яна сўрдим чечакдин
Қишин нарда бўлирсиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
Қишин тупроқ бўлирмиз

Яна сўрдим чечакдин
Тамуға¹ кирармисиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ул мункирлар еридир.

Яна сўрдим чечакдин
Учмаға² кирармисиз
Чечак айтир эй дарвиш,
Учмаға одам шаҳридир.

Яна сўрдим чечакдин
Гул сизни нениз бўлир,
Чечак айтир эй дарвиш,
Гул Муҳаммад теридир.

1 Тамуғ – жаҳаннам

2 Учмаға – жаннат

Яна сўрдим чечакдин
Атони¹ билармисиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ато мингдан биридир.

Яна сўрдим чечакдин
қирқларни билармисиз
Чечак айтир эй дарвиш,
Қиқлар² Оллоҳ ёридир.

Яна сўрдим чечакдин
Рангни нердин олурсиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ой ила Кун нуридир.

Яна сўрдим чечакдин
Бўйнинг недин эGRIDИР
Чечак айтир эй дарвиш,
Кўнглим ҳаққа тўғридир.

Яна сўрдим чечакдин
Онақотанг бормидир.
Чечак айтир эй дарвиш,
Бу не ажаб чўровдир.

Яна сўрдим чечакдин
Сен Каъбани кўрдингми,
Чечак айтир эй дарвиш,
Каъба Оллоҳ уйидир.

1 Ато – одам ато

2 Қирқлар – қайтиб валийларнинг бир гуруҳи

Яна сўрдим чечакдин
Боққа кирсам не бўлур,
Чечак айтир эй дарвиш,
Мени исла - кетавер.

Яна сўрдим чечакдин
Сен Сиротни кўрдингми,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ул ҳамманинг йўлидир.

Яна сўрдим чечакдин
Кўзинг нечун ёшлидир,

Чечак айтир эй дарвиш,
Бағрим-яра - тошлидир.

Яна сўрдим чечакдин
Юнусни билармисан,
Чечак айтир эй дарвиш,
Юнус қирқилар ёридир.

* * *

Илм илм билмакдур, илм ўзни билмакдур,
Сен ўзингни билмасанг неча бор ўқимоқдур.
Ўқимоқдан маъни не - киши ҳақни билмоқдур,
Чун ўқидинг, билмасанг, ҳа, бир курук эмгакдур,
Ўқидим, билдим дема, кўп тоат қилдим дема,
Ҳақни таний олмасанг, абас ерга елмакдур.
Тўрт китобнинг маъноси жам бўлган бир алифда
Сен алиф дерсан, Хўжа маъноси не демакдур.
Юнус Эмра дер, Хўжа, майли боргил минг ҳажга,
Ҳаммасидан яхшиси бир кўнгилга кирмоқдур.

АҲМАДИЙ
(1329-1413)

Аҳмадий “Искандарнома”сидан

Бундан ҳам от сурди тағин шаҳриёр
Анда бордики бўлди зулмат ошкор.
Дедилар шоҳгаки: эй шоҳи замин,
Чашма шу зулмат ичидадир яқин.
Бундан-унга гарчи оз манзил турур,
Лек йўли бошдан-охир мушкул турур.
Шоҳ дедики; ҳақ бизга осон этар,
Мушқулу осонини яксон этар,
Ранж ичида ўрин олмиш чу ганж.
Не бўлур ганж излаган ҳам чекса ранж.
Чекмагунча ишқи йўлида бало,
Маъшуқин кўрмоққа йўқ ўзга даво.
Бас сипохи бирла суриб қайта роҳ,
Нақ ўша зулмат ичига кирди шоҳ.
Кетдилар зулмат ичида бир замон,
Бир кеча баробар кўпди ногихон,
Бирданига раъду рахшон бўлди барқ,
Ўйлагайсан, ўтга ёнди Фарбу Шарқ.
Баҳри тўкилди ҳаводан мавжи-фавж,
Шундоқ тўфон кўпдиким, -тўфони Нух,-
Фатҳ эди онинг қошида ул фатух
Зулмат кўйди зулмат устига қадам,
Ўйлагайсан, кўпди зулмати адам,
Лашкару шоҳ сафларини буздилар,
Йўл-йўлакай бир бирига оздилар.
Чунки кўрмасларди бир-бири аён,
Оздилар бир-биридан бегумон.
Ҳизрким – бу йўлда эрди кадхудо,
Биз зарура шоҳдин тушди жудо.

Кимини ул халқнинг этди сели ғарқ
Кимин олди ел ва кимин йикди барқ,
Ким адашди-андин бўлмади нишон,
Ким ўлик ёки тирик – эрмас аён.
Бу қабили ишни кўриб – билди шох:
Ҳеч топилмас бу топилмас сувга роҳ,
Нарсаким одамга қисмат бўлмаган –
Гарчи кўп жаҳд этса ҳам тополмаган.
Чунки ночор бўлди, кетга қайтди ул,
Лек топилмас эрди ҳеч келган у йўл.
Кетишаркан, бўлдилар бу ерга дуч,
Тошлари гавҳарди онинг ғуж ва буж.
Бири ёқут эди, бири лаъли ноб,
Ёки феруза тўкилмиш беҳисоб.
Тўрт тараф гафҳар сочилмиш шаб чироғ,
Равшан ўлмиш гавҳарнинг нури-ла тоғ,
Шоҳу-лашкар у гуҳардан бегарон –
Олишиб бўлдилар у ердан равон.
Жаҳд этиб чун юрдилар мўл, бир замон –
Чикдилар зулмат ичидан ногаҳон,
Кўрдиларким, лашкарнинг бир нисфи пок –
Қолибон у ерда бўлибди ҳалок
Хизрни излашиб тополмадилар,
Қаерга йўқолибди – билмадилар.
Сезмадилар они ким кетмишди,
Бе таъаб оби ҳаётга етмишди,
Чунки у анга этилмишди таъйин,
Ложарам рўзи анга бўлди ҳамин.

ҒАЗАЛЛАРИДАН

Элтгин менинг саломимни дилдорга, эй сабо
Арз айлагил илмимни ул ёрга, эй сабо.

Сочгил бинафша сочларни гул ёнок устига,
Таратгин мушки анбарни гулзорга, эй сабо.

Пинҳонавор ёрнинг эшигига борсанг агар,
Кўрсатма зинҳор ўзингни ағёрга, эй сабо.

Бечоралигимни менинг ул ёрга баён қил,
Шоядки топар дардимга бирчора, эй сабо.

Вуслат майлига етмас кўлим, нотавонман,
Қанча тахаммул айларам ул хорга, эй сабо.

Дегилки, Аҳмадийга неча заҳмат берарсан
Айёр, ғамзали кўзи маккорга, эй сабо.

ҲОЖИ БАЙРАМ ШЕЪРЛАРИДАН

Не бўлди бу кўнглум, не бўлди бу кўнглум

Дарду ғам ила тўлди бу кўнглум

Ёнди бу кўнглум, ёнди бу кўнглум

Ёнмоқда дармон топди бу кўнглум

Ён, эй кўнгул ён, ён эй кўнгул ён!

Ёнмоқдан бўлди дардимга дармон

Парвона каби, парвона каби

Шаъмига ошиқ ёнди бу кўнглум.

(таржима бизники – А. А.)

На бўлди кўнглим, на бўлди кўнглим,
 Дарду ғам ила тўлди бу кўнглим.
 Ёзди бу кўнглим, ёнди бу кўнглим,
 Ёнмоққа дармон топди бу кўнглим.

Ён эй кўнгил ён, ён эй кўнгил ён,
 Ёнмоқдан топди дардига дармон.
 Парвона каби, парвона каби,
 Шаъмига ошиқ ёнди бу кўнглим.

Гарчи у ёнди, гарчи у ёнди,
 Рангига жумла олам бўянди.
 Ўзида топди, ўзида топди,
 Матлабини хуш билди бу кўнглим.

Саводи аъзам, саводи аъзам¹,
 Балки бўлибдир арши муаззам.
 Матлаби жонон, матлаби жонон,
 Бўлса ажабми, энди бу кўнглим.

Сайри биллохдир, сайри биллохдир,
 Ли ма аллохдир, фано филлахдир.
 Айинасинда, ойинасинда,
 Кирди, сивони топди бу кўнглим.

“Ал фақру фахру, ол фақру фахри”²,
 Демадиларми Ул оламлар фахри.
 Фақр фахрини, фақр фахрини,
 Маҳву фанода топди бу кўнглим.

1 Макка мунарама

2 Фаҳрлик фауриқдир

Байрамий энди, Байрамий энди,
Байрам этарсан ёр ила энди.
Ҳамду санолар, ҳамду санолар –
Ёр ила байрам қилди бу кўнглим.

Билмоқ истасанг ўзни,
Жон ичра изла жонни.
Жондан кечиб топ уни,
Сен сени бил, сен сени.

Ким билса афъолини,
Ул билди сифотини.
Унда топди зотини,
Сен сени, бил сен сени.

Кўринган сифаотингдир,
Уни кўрган зотингдир.
Ўзга на ҳожатингдир;
Сен сени бил, сен сени.

Кимки ҳайратга толди,
Қалби нурга ғарқ бўлди.
Тавҳиди зотни топди,
Сен сени бир, сен сени.

Байрам ўзини билди,
Билганни унда топди.
Топгани ўзи бўлди,
Сен сени бир, сен сени.

Ҳеч кимса торта олмас, оғир фалакнинг ёйи,
Дардига кўнгил берма бир кун олади войи.

Чун у юзини бурди, бир лаҳза қарор этмас,
Неча сарни пой этар, дўнар-сар этар пойи.

Бир фоний вафосиздир, қавлига инонма ҳеч,
Гох бойни этар йўқсил, гох йўқсил этар бойни.

Байрам, ҳамма олимлар бу маънининг остинда,
Қоддан Қофга ҳукм этар, билмас бу муаммони.

Воҳиддир ул ваҳбатда, касратда фикр тафрик,
Хизр етмади бу сирга, билдирмади Мусони.

Мискин Ҳожи Бектош, сен дунёга кўнгил берма,
Бир улуғ иморатдир, олма бошга савдони.

Менинг мақсудим оламда эмасдир, лекин илло ҳу,
Бу менинг дардима дармон эмасдир, лекин илла ҳу.

Эмасдир ҳуру-ю ғилмон, на жаннат кўшки, на Ризвон,
Бу менинг кўнглима султон эмасдир, лекин илла ҳу.

Анинг нақши хаётинда жаҳон бир зарра бўлмишдир,
Назар этсанг у заррадан кўринмас, лекин илла ҳу.

Эй Байрамий, агар идрок этарсан сен бу оламда,
Бу сирнинг сиррига кимса эришмас, лекин илла ҳу.

ЮСУФ СИНОН ШАЙХИЙ ҒАЗАЛЛАРИДАН

Баҳор мавсумидир, ҳамдами сабо бўлайлик,
Гул ва дўст бўйи ила ошино бўлайлик.

Чун даври лоладир, ихлос ила қадаҳ тутайлик,
Негаким нарғис бўлур, масти бериё бўлайлик.

Замона сиррини кўй ғунча каби сарбастга,
Чаман сафосига гул каби дилгушо бўлайлик.

Бул жаҳоннинг фатҳига Жам жомдир демиш мифтах¹,
Келинг, мулозими жоми жаҳоннамо бўлайлик.

Баҳор тавбага Шайхий жунун демиш оқил,
Бугун мувоффақат эт, эрта порсо бўлайлик.

* * *

Не хабар берди сабо зулфи паришоннинг учун,
Ки бинафша мотамсаро кўринур онинг учун.

Не сабаб бош очар-у, кўл кўтарур сарву чинор;
Ки дуо айлар улар қадди хиромонинг учун.

Ой юзинг кўргач бўлур равшан еру осмонлар,
Ҳар на важҳ айтар эсам шул моҳитобоним учун.

Лола чок этди юзинг гул ёноғинг рашкидин,
Ғунча чок этди ўзинг лаъли дурафшонинг учунг.

Дур-у гавҳар сочилур, нозик каломлар ёзилур,
Шайхий иншо қилажак шул лаб-у дандонинг* учун

1 Мифтах – калит

АҲМАД ПОШО ҒАЗАЛЛАРИДАН

Ҳар кишининг ҳамдами гул юзли бир жонон ўлур,
Хонаси жаннат каби доим баҳористон ўлур.

Ошику маъшукқа менгзар офтоб бирла замин-
Ким бири йиғлай дегунча, бириси хандон ўлур.

Билмасам-мактубимни ким арз этар дилдораким,
Қосид¹ ул ҳусни жамолин кўрса гар ҳайрон ўлур.

Шиддати ишқ-у балойи ҳажр-у андуҳи рақиб,
Узайиб зулфинг каби боргунча бепоён ўлур

Нола қилса Аҳмадо-ғунчасининг кулгани,
Гўё булбуллар фиғон этса бу гул шодон ўлур.

* * *

Кун юзли тақвимино эй дил, назар қил доимо,
Ой бошингда фитналар бордир, ҳазар қил доимо.

Бир куруқ мактубдир, юборганим дилдора мен,
Эй кўзим, мардумлик эт, ёшимла тар² қил доимо.

Бир назарда кимё этмак истарсан туфроқни,
Хокини майхонанинг куҳли басар қил доимо.

Рухсоринг оч, акси ҳуснигла баҳор эт оламини,
Сочларинг соч, ер юзин пур мушки тар қил доимо.

1 Қосид – қасд қилувчи

2 Тар – ҳўл

Дил ниёз айлар нигорнинг қоши меҳробинда ким,
Ғамзаси тийғин Илоҳи, коргар¹ қил доимо.

Ҳоли Аҳмад ҳуснула эй моҳтобона ойинадир,
Ҳуснини сайр этмакка бори назар қил доимо.

**ҲАМИДУЛЛА ҲАМДИ – ОҚШАМСИДДИН
(ЧАЛАБИЙ)**

"Юсуф ва Зулайҳо"дан

Карвон чун йўлга равон бўлди,
Юсуфнинг кўзларига қон тўлди.

Ашки йўлларни лолазор этди,
Йиғлабон ҳар ерни пинор² этди.

Бир-икки марҳала чун кетдилар,
Модарининг қабрига ҳам етдилар

Ул мақомга эришди, чунки мурур³
Тушди модар мозори узра бу нур.

Тушди Роҳил узра роҳиладан⁴,
Айрилиб қолди магар қофиладан.

Ул мазорни кучиб, қилиб зори;
Деди юз дард ила шу гуфторни:

"Айри тушдим падардан, эй модар,
Менга зулм этдилар биродарлар.

1 Коргар – иш бажарадиган

2 Булок

3 Ўлган

4 Рихлат этган

Гул каби аввал олиб бордилар,
Гул каби сўнгра ерга урдилар.

Гулдайин авайлаганим баданни,
Сурдилар тупрокқа ул расанни¹.

Тош ила урдилар; забун бўлдим,
Лола янглиғ ғариқи хун бўлдим."

Оҳким сарви нозпарвардин,
Бўлди устуни хонаи дардин.

Қаҳр ила чоҳ қаърига отдилар,
Оқибат банда дебон сотдилар.

Копки мен ҳам ўлсам, эй онажон,
Сенга ҳамхона бўлсам, эй онажон.
Ровийлар дейдики, ул вақт бул мозор,
Зори қилди гўёким ошиқи зор.

Деди: "Йиғлама, эй кўзим нури,
Ўтда ёқма бу хоки мансурни.

Мендан сенга башоратлар,
Ҳали қўнгай бошингга давлатлар.

Ки подшоҳ бўларсан Миср шахрига,
Эгилибон келгайлар эшигингга.

Яна бўлар ҳоки пойинг уларга тож,
Келгайлар ҳузуришга бўлиб мухтож.

1 Ёлғиз

Даргоҳингга арзи ҳол айлағайлар,
Садоқатин баён айлағайлар."

Бу хитобни чун Юсуф айлади гўш,
Бўлди дарду фироқ ила беҳуш.

Ётиб анда бу ҳол ила қолди,
Карвони анча-мунча йўл олди.

Исо Нажотий ғазалларидан
Ҳар кун ул рухсори гулзори жинонни кўзларам,
Ҳар кеча ул зулфи умри жовидонни кўзларам.

Зулфи рухсоринг фироқила йироқлардан туриб,
Кеча оташ шуъласин, кундуз духонни кўзларам.

Хуснина инсу малак ҳайрону мен девонавор,
Гоҳ заминга боқарам, гоҳ осумонни кўзларам.

Халқа янглиғ кўзларим эшиқца қолди дўстим,
Фатҳи боб бўлғай дебон ул оситонни кўзларам.

Неча сунди чарх чинни коса бирла нукли ғам,
Давр кўлиндан менки жоми шодумонни кўзларам.

Роҳату қаҳрига даҳрин бош эгиб ёлвормам,
Мен Нажотий, ҳиммати шоҳи жаҳонни кўзларам.

* * *

Хаттингда ким ул зулфи паришон ёзилибдур,
Гўё ғубор устина райҳон ёзилибдур.

Ул хўққайи маржон узаринда хатти мушкинг,
"Дилхасталарнинг дардина дармон" ёзилибдур.

Дилтангу паришон эди, васфингни эшитгач,
Гуллар очилиб, ғунчайи хандон ёзилибдур.

Нақш бўлди хатинг дилда-ёзуқдур ўтда ёқма,
Шул саҳфагаким ояти Куръон ёзилибдур.

Эй хусн дебон опик бўлган кўз ила қошга,
Бу шева калисода фаровон ёзилибдур.

Гул дафтарин йиғсин, ки орази дўст юзиндан,
Ашъори Нажотий ила девон ёзилибдур.

* * *

Меҳри Хотун ғазалларидан.

Опик эрсанг ишқ йўлида сақлама номусу ор,
Жаҳд этиб бу йўлда жон тик, йўқса кўлдан кетди ёр.

Форияғ ўлиб гар кўнгилсиз истар эрсанг ёрни сен,
Ғофил ўлма, не ҳазар қил, ғайрининг бўлгай нигор.

Ер юзин ғарқ айлар эрсанг кимса силмос кўз ёшинг,
Чўнгра гар қон йиғлар эрсанг кунда минг қат зару-зор.

Ғунчанинг гулзорда турган чоғида фарёд қил,
Йўқса эртан гул сўлар, қолурсен эй мискин ҳазор.

Дилбаринг доманини кутқаргали хор қўлидан,
Ҳар гулистонга тағин юз урки, ким бору, не бор.

Мард эсанг, ғайрат домидир, изла ёвни ҳар нафас,
Доманига тар гулинг ёпишмасин тухмати хор.

Бир замон Мехри фалак сайр этарди, энди бок,
Бу сабабдан бўлди-ку аёқлар остида ғубор.

* * *

Уйқудан очдим кўзим ногаҳ, кўтардим мен сари,
Кўз солиб, кўрдим турар бир моҳи чехра дилбари.
Толим келди ваё мақсадга етдим ғолибо,
Ким ётоғим ичра кўрдим тунда туғмиш муштари
Нур оқар, кўрдим жамолидан агарчи зоҳиран,
Ўзи ўхшарди мусулмонга, либоси кофари,
Кўзни очиб юмгунимча бўлди чашмимдан ниҳон,
Шундоқ тапхис этаманким-ё малақдир, ё пари.
Етди чун оби ҳаётга, Мехри ўлмас то ҳашр.
Кўрди чун шаб зулматида ул аён Искандари.

Масихий мураббасидан

Тингла булбул қиссасинким – келди айёми баҳор,
Қурди ҳар бир боғаро ҳангома ҳангми баҳор.
Бўлди симафшон анга изҳори бодоми баҳор,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Қайта анвои шукуфи-ла безанди боғу роғ,
Айш учун қурди чечаклар сахни гулшанда ўтоғ.
Ким билур, то бир баҳорга ким ўлиб, ким қолди соғ,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Қилди шабнам қайта жавҳардор тиғи савсани,
Шолалар олди ҳаваш тўплари-ла гулшани,
Кез, томошо эрса мақсудинг мени эсла, мени,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Рухлари рангин гўзаллардир гул ила лолалар,
Ким кулоқларига турли жавҳар осмиш жолалар.
Алданиб, ўйлама; булар шунда боқи қолалар,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Бу гулистонда кўринган лола, гул нуъман-ла,
Боғида қон олди чақмоқ нишлари борон-ла.
Ориф эрсанг хўш кечиргил бу дами ёрон-ла,
Айёшу нўш этгил, кечар, қолмас, бу айёми баҳор.

Абри гулзор устига ҳар субҳи гавҳар бор экан,
Нафҳаи бода сахар пур нофои тотор экан.
Ғофил ўлма, оламинг маҳбублиги то бор экан,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Олди, гулзор кўркин олди бу сиёҳ боди ҳазон,
Ади этиб аста секин келди яна шоҳи жаҳон.
Давлатида бодалар ком бўлди соқи комирон,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.
(Миртемир таржимаси)

Ғ А З А Л

Агар афсуни ажал боғламас эрса даҳаним,
Жон берарда лабининг зикри бўлар ҳар суханим.

Сен санам чеҳра учун гар мени даврон этса хок,
Юзингнинг оқлигига шаҳодат бергай кафаним.

Хори ҳижронинг сенинг оёғимга кирса ногоҳ,
Парилар ғамза ўқи бирла чиқаргай тиканим.

Шунчалар тўпу туфанг¹ отди ҳаводис менгаким,

¹ Туфанг – милтиқ. (А. Тилолов таржимаси)

Заҳмидан кўп хароба қалъага дўнди баданим.

Эй Масиҳий, мен агар кўл юварсам бу оламдан,
Офтобим бўлсин хуршид, ҳам фалак лагайим.

* * *

Яширмагин сочинг бўйини биздан,
Аё кутганимиз шумиди сиздан.

Айтдим бода даҳани ёр учун роз,
Хабар ҳам йўлладим унга оғиздан.

Соғиниб юраркан йўллар устида,
Аҳволинг сўрардик йўлдан, издан.

Содиқ эмиш магар зухдига сўфий,
Ки кўтармас бошин хилватда тиздан.

Рақибга, билмадик, нетдик Масиҳий,
Ки ҳеч олмаётир кўзини биздан.

БОҚИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

1

Оразинг оби нобдир гўё,
Дуғоринг бир ҳаббобдир гўё.

Дилда анвори меҳри рухсоринг,
Обда моҳитобдир гўё.

Базми ғамда ду чапми пурхунинг,
Икки шиша шаробдир гўё.

Нақши ҳусни хатингла сафҳайи дил,
Бир мусаввар китобдир гўё.

Тутди меҳри жаҳонни ул моҳнинг,
Партави офитобдир гўё.
Боқиё ҳоли анбарини онинг,
Нофайи мушки нобдир гўё.

Муҳиббий ғазалига тахмис

Жомаи сиҳҳат Худодан халққа бир хилғат каби,
Бир либоси фохир бўлмас жисмга ул қисват каби.
Бор экан бахту саодат қуввату қудрат каби.
Халқ ичинда мўътабар бир нарса йўқ давлат каби,
Йўқ эрур давлат жаҳонда бир нафас сиҳҳат каби.

Аҳли ваҳдат коинотнинг оқилу доносидир,
Марди фориф оламнинг мумтозу мустасносидир.
Кўр на дер ул, ким сўзи гўё Масиҳ анфосидир:
"Салтанат деганлари фақат жаҳон ғавғосидир"
Бўлмагай бахту саодат дунёда ваҳдат каби.

Тоати Ҳақ муниси базми бақодир оқибат,
Суҳбати жону бадан сендан жудодир оқибат.
Боди сарсардир фано, олам ҳабодир оқибат,
Кўй бу айшу ишратни, чунким фанодир оқибат
Ёри боқий истар эрсанг, бўлмагай тоат каби.

Оламни кўздан кечирсанг, айласанг бир йил расад,
Давр ичинда турмасанг, кўрсанг ҳазорон неку бад.
Ҳар тарафдан оқса дунё, моли келса лойу об?
Бўлса қумлар сони қадар умрингга ҳадду адад.
Бўлмагай бу шишайи чарх ичра бир соат каби.

Манзили осойиши укбога истарсанг вусул,
Хуббу дунёдан фароғат киби бўлмас тўғри йўл.
Шодмон арбоби узлатдир ҳамон Боқий Малул,
Гар хузур этмоқ тиларсанг эй Муҳиббий фориг бўл.
Бўлмагай ваҳдат мақоми ғуссايи узлат каби.

Умар Нафий ғазалларидан

Ошиққа ҳеч таъна қилманг, мубталодир найласин,
Одамга меҳру муҳаббат бир балодир найласин.

Кўнгли дилбардан узилмаса ажабми ошиқнинг,
ғамзасила то азалдан ошинодир найласин.

Зулфига қолса паришон айламасди дилларни,
Ани таҳриқ¹ айлаган боди сабодир найласин.

Нетсин, бўлса муҳтариб ҳоли дили ушшокдан,
Сийнаси ойинайи олам намодир найласин.

Бўлмаса Нафий не қилгай дилбаста зулфи дилбара,
Таъби шўҳи дома тушмас бир ҳумодир найласин.

* * *

Баҳор бўлса, яна сайру гулистон бўлганин кўрсам,
Гўзал сайр айламоқ ушқоққа осон бўлганин кўрсам.

Латофатдан кўринса осумоннинг акси ҳар ерда,
Чаманда ўзга бир олам намоён бўлганин кўрсам.

Яна роз духтарин пайдо этиб азми қарор этсам,
ғаминг хотирда нопадую пинҳон бўлганин кўрсам.

1 Таҳриқ – Сув сотмоқ ёндирмоқ

Қизарса, гул-гул ўлса, тоби майдан рўйи сўзоним,
Руҳи жонони ҳам гул ҳам гулистон бўлганин кўрсам.

Сафодан бирқбирининг сийнасин чок этса дилбарлар,
Гўзаллар маст бўлиб дасти гирибон бўлганин кўрсам.

Боқиб гоҳ сийнайи жонона, гоҳ жоми майи ноба,
Дили девона барру баҳра султон бўлганин кўрсам.

Мухассал бундаин бир кун кўрмасдан ўлсам, эй Нафий,
Фалак мен ўлмайин хок ила яксон бўлганин кўрсам.

Юсуф Набий ғазалиётидан

Одам асири дасти мушайят эмасмидир?
Олам забуни панжаи кудрат эмасмидир?
Бу парданин дурунига боқ, изтиробни қув,
Ҳар меҳнатнинг оқибати массарат эмасмидир?
Базми ҳаёт роҳи муҳаббатда ошиққа
Таклиф этилса жонига миннат эмасмидир?
Йўқ гарчи садман ситамингдан қочаримиз,
Аммоки дасти нозинга захмат эмасмидир?
Бир сенми комиёб бўлажаксан замонадан,
Эй танги чапм, кор банавбат эмасмидир?
Мухтожи ризқи холиқ экан сарбасар жаҳон,
Махлуқдан ниёз мазоллат эмасмидир?
Набий, забони нутқим этган хомаи мажоз
Машшотал аруси ҳақиқат эмасмидир?

* * *

Завқи гам дилдамидир, доғдамидир, тандамидир,
Насиъа булбулдамидир, гулдамидир, гулшандамидир

Бўлди сармаям хайрат менга бийму¹ уммид,
Билмадим, айлаяжак гирямидир, хандамидир.

Гул ҳам очилди ҳам аройиши дастор бўлди,
Булбули беҳабар аё дағи сиёвандамидир.
Ул тавозу ани мумтози жаҳон этмишдир,
Наҳли гул боғда беҳуда сарафкандамидир.

Дурру маржон топилгаймиш, тутайлик дарёда,
Бу қадар чини жабин сотмоққа арзондамидир.
Хоҳу нохоҳ бўлур авизайи гўши аҳбоб,
Набиё, ҳар ғазалинг бўйла хушоёндамидир.

АҲМАД НОДИМ

Севгилим, жамолинг бир бор кўролмама,
Чикмасин хаёлинг дили шайдодан.
Хоки пойингга-да юз-кўз суролмама,
Олайн паёминг боди сабодан.

Мовий кўз бераҳм этди нигоҳинг,
Ошиқларнинг кўкка чиқарди оҳин.
Сўрдим гарданингдан зулфи сиёҳинг,
Бир хабар бермади оқдан-қародан.

Севгилим, банданга гар тушса хизмат,
Эшитгинг ва қуллик – жонимга роҳат.
Кўрсам эди сенда бўйи муҳаббат,
Истаганим шудир сен бевафодан.

Нодимо, хуснингга бўлмишдир ошиқ,
Шундайин бир ишқки қавлида содиқ.
Карамга на қабар бўлмаса лойиқ,
Ор этмас, Афандим, шохлар гаодан.

1 Бийм – қўрқув

* * *

Масти нозим, ким ўстирди бунга бепарво сени,
Ким етиштирди ажаб, сарвдан боло сени.

Мушқдан хуш, рангдан покизадир нозик танинг,
Парвариш қилмишдир гўё, ким гули раъно сени.

Гули зебо кийдинг, аммо кўрқарам озор берар.
Нозаниним, сояи хори гули зебо сени.

Бир кўлингда гул, бир кўлда жом келдинг, соқиё,
Қай бирин олсам: гулни ёхут ул жомни ё сени?

Гўё сендин бўлмиш пайдо фаввораи оби ҳаёт,
Шундоқ кўрсатди манга ул қадди мустасно сени.

Соф экан айинаи андомдин дилим, ва дариф,
Олмадим бир бора ҳам оғишга сар то по сени.
Сўрсам магар: “Бунга ким қилди Надимни нотавон?”
Кўрсатур ангушт ила мажлисдаги мино , сени

* * *

Ул парирўй ошуқа ром бўлса ҳам монe эмас,
Кундузинг бўлмаса, оқшом бўлса ҳам монe эмас.

Кангул пок бўлсин ҳамон, райбу риёдин зоҳидо,
Кўлда тасбеҳга бадал жом бўлса ҳам монe эмас.

Дилрабонинг хуни гарм бўлсин ҳамон, атвори нарм
Мубталойи жоми гулфом бўлса ҳам монe эмас.

Сен тўла жомни кўтар уч мартага, сўнгра сенинг
Вуслатинг муҳтожи ибром бўлса ҳам мене эмас.
Муштоқман тапшифига ийднинг, иккинчи кун Надим,
Кундузинг бўлмаса, оқшом бўлса ҳам мене эмас

* * *

Бир сафо бахш этайлик кел, шу дили ношода,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.
Мана кўр, уч жуфт қайиқ бандаргоҳда омода,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.

Кулайлик, ҳам ўйнайлик, завқ олайлик дунёдан,
Майи тасним ичайлик чапмайи нав пайводан.
Кўрайлик оби ҳаёт оққанин аждарҳодан,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.

Гоҳ бориб ҳавз каноринда хиромон бўлайлик,
Гоҳ келиб қасри Жинон сайрига ҳайрон бўлайлик.
Гоҳо алёр айтибон, гоҳ ғазалхон бўлайлик,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.

Бир сен-у бир мен-у, бир оби покиза адо,
Изнинг бўлурса агар, шайдир Набими шайдо;
Ғайри ёронни бугунлик этиб, эй шўх, фидо,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода...

Шайх Ғолиб ғазалларидан

Халқа-халқа кокулингни доғ-доғ бўлди кўнгил,
Хуш келиб девоналик доғ усти боғ бўлди кўнгил

Гарчи роҳи рост атвори сулуки мустақим,
Раҳбарлар қасратиндан гум суроғ бўлди кўнгил.
Гавҳар айлар жолаи гулзорини моҳтоби ишқ,
Кирми шабтоб¹ эрди, эмди шабчироғ бўлди кўнгил.

1 Шабтоб – тилла кўнғиз

Опинойи сурат ўлмас маънийи анқо каби,
Узлат этди эшитганлардан йироқ бўлди кўнгил.
Кечди шаъми сийнага монандаи фонуси нур,
Меҳри моҳдан кони гунжи фароғ бўлди кўнгил.

То етипгай Голибга файзи дами Монлоийи Рум,
Най каби роҳи нафасда кўз кулоқ бўлди кўнгил.

* * *

Гул оташ, гулбун оташ, гулшан оташ, жуйбор¹ оташ,
Самандар тийнатани ишққа басдир лолазор оташ.

Ҳамон эй, соқий бир соғар тутгил дасти дилдора,
Газабла базма келди шаъми мажлисваш ёнар оташ.

Насим оташ чиқарди ғунчайи боғи умидимдан,
Ташлади гулшани аъмолига барку баҳор оташ.

Хаёли ҳасрати холинга оқ этганда ушшоқнинг,
Шабъи фурқатда ҳар дам аҳтарон айлар нисор оташ.

Менга дўзахдан эй мох, дам урар гулзорлар сенсиз,
Дарахт оташ, ниҳол оташ, гул оташ барку бор оташ.

Мураккабдир вужуди то азал якпора сўзишдан,
Аносирдан магар ушшоқа бўлмишдир дучор оташ.

Чароғи базми ҳажри бўлганим ёпмиш ёқиштирдим,
Кўнгул парвонасинда вуслат оташ, интизор оташ.

Баёни сўзиш айлар ҳар ким истеъдоди фитратдан
Этар баржаста ошиқ мисрайи рангин чинор оташ.

Магар килки сабук-жавлонинг бўлмиш гармрав
Голиб, Замин оташ, замон оташ, бутун нақшу нигор оташ.

1 Жуйбор – арик

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифат дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003.
3. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент, 1991.
4. Алимбеков А. Турк адабиёти тарихи хрестоматияси. –Т.: ТошДУ, 1989.
5. Алимбеков А. Ишқ асири бўлган жон. – Т.: Маънавият, 1996.
6. Алимбеков А. Турк адабиёти тарихи. Маърузалар матни. – Т.: УзМУ, 2000.
7. Алимбеков А. Эртақлар яхшиликка етаклар. //Шарқшунослик журнали, 2002, № 2.
8. Алкаева Л., Бабаев А. Туреская литература. – Москва, 1967.
9. Боролина И.В. Хрестоматия по турецкому фольклору. – М.: МГУ, 1987.
10. Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960.
11. Гарбузова В.С. Поэмы средневековой Турции. – Ленинград, 1963.
12. Жалолоддин Румий. Учмоққа қанот йўқ вале учгаймен. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1994.
13. Жалолоддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. – Т.: Ёзувчи, 1997.
14. Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. – Т.: Шарқ, 1999.
15. «Жаҳон адабиёти» журнали. 1997, № 5.
16. История всемирной литературы. 4–том. – Москва: Наука, 1977.

17. Куделин В.Б. Пoesия Юнуса Эмре. – Москва: Наука, 1980.
18. Литература Востока в средние века. – Москва: МГУ, 1970.
19. Машгакова Е.И. Турецкая литература конца XVII – начало XIX в. – Москва: Наука, 1984.
20. Махмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. – Т.: Фан, 2001.
21. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1972.
22. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. – Т.: «А. Қодирий номидаги халқ мероси» нашриёти, 1993.
23. Радий Фиш. Жалолиддин Румий. – Тошкент. «Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1986, 272 б.
24. Турецкая ашиқская поэзия. – М.: Художественная литература, 1983.
25. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
26. Хуршид Даврон. – Т.: Қакнус, 1987.
27. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1979.
28. “Ўзбек ва турк мақоллари иборалари”. Ўзбек-турк ата сўзлари ва дейимлари сўзлиги (асар турк талида). Тошкент 1998.
29. “Ўзбек адабиёти. Таъсир ва типология”. “Муҳаррир” нашриёти. Тошкент 2013.

Турк тилида нашр қилинган асарлар:

1. Аҳмат Қабакли. Турк адабиёти. – Истанбул, 1997. ИИ жилд.
2. Али Чичекли. Юнус Эмро. – Истанбул, 1971.
3. Девон адабиёти антологияси. – Истанбул, 1983.
4. Адабиёт. Дарс китоби. – Истанбул, 1995.
5. Адабиёт луғати. – Истанбул, 1973.
6. Буюк турк классиклари. – Истанбул, 1986.
7. Боқий девонидан. – Истанбул, 1987.
8. Ихсон Ишқ. Туркия ёзарлари энциклопедияси. – Анқара, 2002.
9. Саид Қорали ўғли. Турк адабиёти тарихи. И жилд. – Истанбул, 1980.
10. Туркча сўзлик. И жилд. – Анқара, 1988; ИИ жилд, – Анқара.
11. Турк эртакли. – Анқара, 1992.
12. Фуод Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввуфлар. 1984.
13. Халқ адабиётига кириш (тузувчи – Шукри Элчин). – Анқара, 1993.
14. Шайх Ғолиб (ҳаёти ва асарлари). 1984.
15. Юнус Эмре. Девон. – Анқара, 1986.
16. Ўғиздан бугунгача. – Анқара, 1996.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Эртақлар ҳақида	17
Латифалар	21
Туркий халқлар оғзаки ижоди типологиясига доир.....	23
XIII-XV асрларда туркиядаги ижтимоий ва адабий муҳит...	28
Жалолоддин румий (1207-1273)	31
Султон валад (1226-1312).....	36
Юнус эмре (1239-1321).....	39
Аҳмадий (1329-1413).....	49
Ҳожи байрам (1352-1429).....	52
Юсуф синон шайхий (1371-1422-23)	55
Аҳмад пошо (?-1497)	57
Алишер навоий ва турк адабиёти	60
“Гул ила алишер” достони	66
Ҳамидулла ҳамди – оқшамсиддин (чалабий) (1448-1509)....	71
Исо нажотий (1460-1509)	74
Меҳри хотун (1460-1506)	78
Исо масихий (1470-1512)	82
XVI аср турк адабиётига умумий назар.....	84
Маҳмуд абдул бокий (1526-1600).....	86
XVII асрдаги ижтимоий ҳаёт ва адабий муҳитга умумий назар	91
Нафий (1582-1636).....	94
Юсуф набий (1640-1712).....	97
XVIII асрда адабий муҳит	104
Лола даври	106
XVIII аср адабиётининг ўзига хос хусусиятлари	107
Аҳмад нодим (1680-1730).....	110
Шайх ғолиб (1757-1799).....	114
Хотима.....	119
Жалолоддин румий уч йўловчи ҳақида ривоят.....	120

Ғазал	121
Рубойлар	122
Султон валад ижодидан: ғазаллар	123
Юнус эмре шеърларидан.....	126
Аҳмадий (1329-1413).....	129
Ғазалларидан	131
Ҳожи байрам шеърларидан.....	131
Юсуф синон шайхий ғазалларидан	135
Аҳмад попо ғазалларидан	136
Ҳамидулла ҳамди – оқшамсиддин (чалабий).....	137
Ғазал	142
Боқий ижодидан намуналар	143
Аҳмад нодим.....	147
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	151
Турк тилида нашр қилинган асарлар.....	153

ДЛЧ ЗАМЕТОК

Техник редактор: М.М. ЗАРИФОВ
Компьютерная верстка: Д.У. АРИФЖАНОВА

**Данная работа рассмотрена и утверждена научным советом
ТашГИВ (Протоколь № 4 от 18.04.2014)**

**Отпечатно в типография
ООО «Extremum-press».**
Тираж: 100
100053, г. Ташкент, ул. Багишамол 576.
Тел.: 234-44-05
E-mail:Extremum-press@mail.ru